

מעורבותו של עיתון הארץ במערכה הפוליטית ב'תקופת ההמתנה'

מאיר חזן

לפני שנה לא היה לי ספק שבענין בחשה מעין יד פוטשיסטית¹
(לוי אשכול, ראש ממשלת ישראל)
[...]. המהפכה (איני חושש להשתמש במונח חריף זה) שנתחולל בהנהגת הצבא²
(דוד בן-גוריון, 7.6.1967)
"העם החליט להתקומם?" ניסו לקומם אותו³
(גולדה מאיר, מזכירת מפא"י)

א. מבוא

בחדשים מאי-יוני 1967 התנהלה בישראל מערכה בשתי חזיתות: פנימית וחיצונית. בחזית החיצונית הידרדרו היחסים בין ישראל לשכנותיה הערביות, עד שב-5 ביוני פרצה המלחמה אשר נודעה בשם 'מלחמת ששת הימים'. המאמר עוסק באחד ההיבטים של החזית הפנימית. הנחת העבודה שעליה מבוסס דיוננו היא שבחזית הפנימית הועמד המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל במבחן קיומי⁴. מבחן זה נערך הן בין המטה הכללי

* תודתי לפרופ' דניאל גוטוויין, לד"ר אורי כהן ולגב' נורית כהן-לוינובסקי על הארותיהם.
1 מכתב לוי אשכול ליעקב חלפון, 16.6.1968, גנוך המדינה (להלן: ג"מ), א-7231/1. לנוסח דומה ('והנה התחשק למישהו – ואני אומר זאת פשוט וגלוי – לאחוז בדרכים מסוימות, כעין פוטשיסטיות על מנת להכנס לממשלה') ראו, 'ראיון עם ראש הממשלה', רמזור, יולי 1968.
2 מכתב דוד בן-גוריון לנתן בן-מנחם, 7.6.1967, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), התכתבות [הדגשה במקור].
3 פרוטוקול מזכירות מפא"י, 29.9.1967, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), 2-24-1967-91.
4 להבחנה על קיומן של שתי חזיתות המתנהלות במתכונת האמורה ולזיקה ביניהן ראו, למשל, מאמר המערכת של מעריב, 'יומן מעדיב: חזית החוץ וחזית הפנים', 31.5.1967; מאמר המערכת בלמרחב, 'אחריות לאומית בשעת-חירום', 2.6.1967.

של צה"ל לבין ההנהגה האזרחית של המדינה, והן על השליטה במערכת קבלת ההחלטות האזרחית בנושאים ביטחוניים.

במסגרת ההתמודדות שהתלהטה בחזית הפנימית, על שני מישוריה, עיתון הארץ נטל חלק פעיל במאבק על קביעת ההנהגה הפוליטית-אזרחית שעתידה להוביל את ישראל למלחמה נגד מדינות ערב השכנות. בכוונתי ללכך כאן את התפקיד שמילא הארץ בהכרעה זו בתקופת ההמתנה למלחמה ולהציג את המעורבות הפוליטית של העיתון במשך 14 יום, בין ה-19 במאי, המועד שבו עזב כוח האו"ם את גבול ישראל-מצרים, לבין ה-1 ביוני, עת הוחלט על מינויו של משה דיין לשר הביטחון. ההתפתחויות בתחום הביטחוני ובזירה הפוליטית יוזכרו כאן בעיקר כרקע להארת הכתיבה המערכתית והפובליציסטית בעיתון והתגובות בדעת הקהל, כפי שבאו לידי ביטוי במודעות ובמכתבים למערכת שפורסמו בו. על חשיבות העיסוק בעמדות הארץ בתקופה הנדונה תעיד אולי יותר מכול עדותו של העיתון עצמו, ודווקא בפרמטר שבלעדיו אין לעיתון זכות ויכולת קיום – התפוצה. במודעה לקוראיו שפרסם במהלך חודש יוני, ובה קרא להם לחתום על מנוי ב'עיתון הרואה את הנולד', צוין כי בשבועות האחרונים ולנוכח העמדות שהביע הארץ, החלו רבבות קוראים חדשים לקנותו יום-יום.⁵ על בסיס זה אתחקה אחר תרומת הארץ להבאתו של דיין תוך פחות מחודש ימים ממעמד של חבר כנסת שדבריו ומהלכיו מתקבלים בסקרנות ובעניין אך שייך למפלגה אופוזיציונית זוטרה, למעלת מנהיג, המנהיג של מדינת ישראל בעיני רבים מאזרחיה כמו גם בדעת הקהל ובקרב מקבלי ההחלטות בעולם.

ראשיתה של תקופת ההמתנה ערב מלחמת 1967 הייתה ב-14 במאי. באותו יום הוכרזה כוננות בצבא מצרים. שלושת השבועות שקדמו לפרוץ המלחמה זכו לתיאור היסטורי בפירוט שאין לו מקבילה בשום תקופה אחרת בתולדותיה של מדינת ישראל, ועוד קודם לכן בשנות היישוב. הכתיבה ההיסטורית על תקופת ההמתנה התקיימה בשלושה גלים עיקריים. הראשון, בשנה שלאחר המלחמה, מנה כותבים בעלי הכשרה עיתונאית ומרובי קשרים במסדרונות הפוליטיים, שנהנו מגישה לחומרים מסווגים ואשר ניחנו בנטייה לכתיבה היסטורית. הגל השני התפרש על פני שני העשורים הבאים. במוקדו עמדה כתיבה אוטוביוגרפית של משתתפים בולטים בדרמה הפוליטית, ומחקרים בתחום מדע המדינה. הגל השלישי התרחש במחצית הראשונה של שנות האלפיים, ועיקרו מחקרים אקדמיים הניזונים בחלקם ממקורות שטרם נגישים לכול.⁶

5 'קוראי הארץ יודעים מדוע הם קוראים את הארץ', הארץ, 19.23.6.1967. המודעה פורסמה משך חמישה ימים ברציפות.

6 הבולטים בספרי הגל הראשון הם: שלמה נקדימון, לקראת שעת האפס: הרמה שקדמה למלחמת ששת הימים, תל-אביב 1968 (להלן: נקדימון, לקראת); משה א' גלבוץ, שש שנים ששה ימים: מקורותיה וקורותיה של מלחמת ששת הימים, תל-אביב 1968; מיכאל בר-זהר, החדש הארוך ביותר, תל-אביב 1968 (להלן: בר-זהר, החדש). הבולטים בספרי הגל השני הם: משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה,

המקורות המרכזיים לענייננו הם ספריהם של נקדימון, הבר, גלוסקא ושגב (שלושה מהם, לא במקרה, הם מבחירי העיתונאים האמונים על מכמני הזירה הפוליטית בישראל). למרות הכתיבה הענפה טרם ניתנה הדעת לבחינה שיטתית של אורחות מעורבותה של העיתונות במגעים הפוליטיים הרגישים ובעיצוב האווירה הציבורית, אשר הכתיבו לא במעט את התפניות הדרמטיות שאירעו בישראל במרוצת ימי ההמתנה. בחינה זו נחוצה מאחר שבכוחה לתרום להבנת היבטים שטרם נחשפו, ומשום שהיא חיונית לשרטוט פרק מהותי בקורות העיתונות הישראלית.

התקשורת היא זירה אוטונומית במשטר הדמוקרטי, הפועלת על פי כללים ועקרונות מקצועיים ייחודיים. בד בבד שמור לה תפקיד רב ממדי בערוצי המגע והקשר בין הציבור והמערכת הפוליטית, כגורם מתווך המקיים יחסי שיתוף, תלות וביקורת עם שני הצדדים. המידע והפרשנות, שהם עיקר עניינה, הופכים אותה לצומת מרכזי בחיים הציבוריים ומאפשרים את פעולתה כסוכן שמיוחסת לו השפעה על יצירת דעת קהל אוהדת או עוינת כלפי השלטון והמערכת הביטחונית. לצד גורמים נוספים משתתפת התקשורת בקביעת סדר היום הציבורי – נושאי, גבולותיו ודרכי ההתנהלות במסגרתו. מראשית ימי המדינה, ועוד קודם לכן בתקופת טרום העצמאות, התאפיין השיח הביטחוני השגור בעיתונות הישראלית בדפוס של 'עיתונות מתגייסת', הנתונה להשפעה מניפולטיבית מצד גורמי השלטון המזרימים לה מידע ואשר נחלצת להצלחת פרויקט בניין האומה ולהבטחת קיומה. העיתונות לא זנחה ייעוד זה גם ב-1967, ושימשה במה להבעתם ולגיבושם של הלכי הרוח הבולטים שרווחו בדעת הקהל הישראלית ערב המלחמה: החרדה הקיומית מפני הבאות והשאיפה לאיחוד הכוחות הפוליטיים. באמצעות הסיקור הנרחב של המשבר הפוליטי הפנימי ושל המגעים להתרת הסבך האישי והבין מפלגתי, בדרך לכינונה של ממשלת אחדות לאומית, מילאה העיתונות

ירושלים 1976 (להלן: דיין, אבני דרך); יצחק רבין, פנקס שירות, תל-אביב 1979 (להלן: רבין, פנקס שירות), כרך א; Michael Brecher With Benjamin Geist, *Decisions in Crisis: Israel, 1967 and* 1973, Berkeley 1980, pp. 91-170 (ספר זה הוא מיצוי של הדוקטורט שפרסם גייסט ב-1974 ושל ספר שפרסם בריצ'ר באותה שנה); איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תל-אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, תל-אביב 1987 (להלן: הבר, היום); גד ברזילי, דמוקרטיה במלחמות: מחלוקת וקונסנזוס בישראל, תל-אביב 1992, עמ' 94-111; אשר סר (עורך), שישה ימים – שלושים שנה: מבט חדש על מלחמת ששת הימים, תל-אביב 1999 (להלן: סר [עורך], שישה ימים) [ספר זה ממזג מרכיבים מהגל השני ומהגל השלישי]. הבולטים בספרי הגל השלישי הם: מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון, אור יהודה 2004 (להלן: אורן, שישה ימים); יוסי גולדשטיין, אשכול: ביוגרפיה, ירושלים 2003; עמי גלוסקא, אשכול, תן פקודה, תל-אביב 2004 (להלן: גלוסקא, אשכול); זכי שלום, כאש בעצמותיו: דוד בן-גוריון ומאבקיו על דמות המדינה והנהגתה 1963-1967, קריית שדה-בוקר 2004 (להלן: שלום, כאש בעצמותיו); תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, ירושלים 2005 (להלן: שגב, 1967).

תפקיד שאין להתעלם ממשקלו. לא רק שעיסוקה בנושא במדור החדשות מנע כל אפשרות להורידו מעל סדר היום הציבורי, אלא שההתעניינות הרבה שגילתה שימשה מרכיב בהעלאה הדרגתית של מפלס העיסוק בו עד להשגת היעד – כינונה של ממשלת האחדות.⁷ אך זה רק חלק מן התמונה.

במערכת יחסי הגומלין המווסתים את הקשר בין הממסד הפוליטי לעיתונות הסתמנה תמורה כבר בימי 'פרשת לבון', במחצית הראשונה של שנות השישים. במהלכה התרופפה שליטת הממסד הפוליטי – המסוכסך בתוך עצמו – במידע, והעיתונות העניקה ביטוי גלוי ורציף לעמדות ביקורתיות על גורמים פוליטיים מרכזיים. לתהליכים הללו נודעו שתי השפעות ארוכות טווח. ראשית, חלה שחיקה בעמדת המיקוח של הפוליטיקאים במסגרת יחסי ה'תן-וקח' השגרתיים המתקיימים ביניהם לבין העיתונות. שנית, במערכת הפוליטית חודדו היתרונות הגלומים בשימוש מניפולטיבי בעיתונות לצורך קידום יעדים. מעריב והארץ נטלו חלק פעיל במחלוקת הפוליטית בימי 'פרשת לבון'. למרות השקפותיהם המנוגדות, הם הקפידו במהלכה לתמוך בגורמים המצויים בתוך מערכת קבלת ההחלטות ולא התכוונו להשתתף בהנעת תהליך שיוביל להמרתה של מערכת זו במערכת אחרת.⁸ אף שמוצאה של 'פרשת לבון' בעניין ביטחוני – 'עסק הביש' משנת 1954 – צירה היה מחלוקת פוליטית במהותה. להבדיל ממקרה זה, המשבר הביטחוני שהתחולל בימי ההמתנה ב-1967 הוסיף למערכת היחסים שבין הפוליטיקה והתקשורת את ממד האיום הקיומי. בניגוד לציפייה כי דגם השליטה של קובעי המדיניות על המידע המיוצר בחברה יהיה דומיננטי בעתות של משבר ביטחוני,⁹ התגלתה בפועל מציאות שונה. גורמי השלטון כשלו בשאיפתם לשלוט במידע והשכילו לווסתו בהתאם להבנתם ולצורכיהם באופן חלקי בלבד.

7 דינה גורן, סודיות, בטחון וחופש עתונות, ירושלים 1975 (להלן: גורן, סודיות), עמ' 8-9, 236-237, ועוד; דן כספי, 'השפעתם של אמצעי התקשורת ההמוניים על ניסוח סדר-היום של הכנסת', בתוך: דן כספי ויחיאל לימור (עורכים), אמצעי תקשורת המונים בישראל, תל-אביב 1998, עמ' 507-520; ברזילי, דמוקרטיה במלחמות, עמ' 111; דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, תל-אביב 1992 (להלן: כספי ולימור, המתווכים), עמ' 1-7; יורם פרי, 'שינוי השיח הבטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסה האזרחית בישראל', תרבות דמוקרטית, כרך 4-5 (תשס"א), עמ' 235-239; הלל נוסק ויחיאל לימור, 'צבא ותקשורת במאה העשרים ואחת: לקראת דגם חדש של יחסים', בתוך: אודי לבל (עורך), ביטחון ותקשורת: דינמיקה של יחסים, קריית שדה-בוקר 2005 (להלן: לבל [עורך], ביטחון ותקשורת), עמ' 73.

8 חנן קריסטל, 'עמדות פוליטיות של העתונות היומית ב"פרשת לבון"', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, חוב' 6 (סתיו 1974) (להלן: קריסטל, עמדות), עמ' 81-99; כספי ולימור, המתווכים, עמ' 230-241.

9 גרעון דורון, "תותחים ומוזות": דגמים פוליטיים מתחרים של יחסי ביטחון ותקשורת, בתוך: לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, עמ' 57.

הטענה העקרונית המוצגת במאמר היא שערב מלחמת 1967 הסתמנה תמורה של ממש במרכיב מהותי בדפוסי התנהלותה של העיתונות. התמורה התרחשה בצלו של המשבר הביטחוני באותם ימים, ולנוכח העדר הלכידות הפנימית שהתגלה במסגרות הפוליטיות והביטחוניות עקב המחלוקת על דרכי הפעולה הנחוצות. השינוי התבטא בכך שהארץ חתר להביע באורח עצמאי את פרשנותו על המציאות הביטחונית ועל השינויים הדרושים בזירה הפוליטית. אמנם הוא ציית לנוהגי מידור מידע ביטחוני מפני הציבור – למרות מאבקו המתמשך נגד מגבלות הצנזורה – ואף נרתם להסוואת השיקולים שהכתיבו מהלכים פוליטיים, אולם מיאן לשעות לכללי המשחק שקבע השלטון בתחום הציבורי-פוליטי. הארץ פרץ לזקום בכושר קבלת ההחלטות שנוצר במשטר הדמוקרטי כתוצאה מן המתח החריף שהשתרר בקרב האישים והגופים שהשתתפו עד אז בעיצוב המדיניות הביטחונית ושראו את עצמם מופקדים על הישרדות הכלל. אף מעריב וידיעות אחרונות תבעו במאמרי המערכת שלהם, בהתמדה ובניסוחים נוקבים, את כינונה של ממשלת ליכוד לאומי. אך בהשוואה להארץ רמת האינטנסיביות של המעורבות שהופגנה בשני עיתוני הערב הייתה פחותה במידה משמעותית, והם נשמרו מלהיות לבמה התובעת את הדחתו של ראש הממשלה תוך שימוש במגוון אמצעים עריכתיים. למה שפורסם בעיתונות בימי ההמתנה הייתה השפעה של ממש על מקבלי ההחלטות ועל קביעת גבולות הדיון הציבורי. בהקשר הנדון עיונו בעיתון הארץ הוא מקרה מבחן לבדיקת ההשערה כי הייתה זו נקודת ציון מכוננת, שאין להמעיט מערכה, בתהליך התפתחות השיח הדמוקרטי העצמאי על המציאות בעיתונות הישראלית.¹⁰ כותרת הדיסרטציה הראשונה שהוקדשה לעיתונות הישראלית זיקקה בבהירות את דפוסי התנהלותה עד לאותם ימים: 'עתונות במדינת מצור'.¹¹

ב. הארץ בדרך להמתנה

יום העצמאות של שנת 1967 חל, בדומה לשנת 1948, ב-14 במאי. לרגל החג תיאר פרשן הארץ ד"ר שלמה גרוס (שנודע בשם העט 'פולס'), שהיסטוריה הייתה תחום מומחיותו האקדמית, את ישראל כ'דמוקראטיה בתנאי מצור'. הדילמה כיצד להבטיח את קיומה של ישראל ובה בשעה לקיים את משטרה הדמוקרטי הייתה להערכתו האתגר

10 השו, שם, עמ' 64-65; גד ברזילי, 'מדינה, חברה וביטחון לאומי: תקשורת המונים ומלחמות', בתוך: משה ליסק וברוך קני-פז (עורכים), ישראל לקראת שנות האלפיים: חברה פוליטיקה ותרבות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 182-183; גורן, סודיות, עמ' 218-219.

11 דינה גורן, עתונות במדינת מצור, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 31.3.1971. כותרת הדיסרטציה לא ניתנה בהיסח הדעת. גורן קבעה כי 'השאלה היסודית שעליה אמורה עבודה זאת לענות היא: 'כאיזו מידה מתקיימת במדינת ישראל, הנתונה במצור מיום כינונה, עקרון היסודי הדמוקרטי של חופש העתונות?' שם, עמ' 529. עבודה זו פורסמה כעבור שנים אחדות, לאחר שעובדה לספר, תחת הכותרת: סודיות, בטחון וחופש עתונות.

המרכזי של המדינה, שכן 'השלום בושש לבוא, ובתוך המדינה הנצורה התפתח מעין תסביך של מצור. אפשר לטעון כי פלא-פלאים הוא שבכל זאת נשמר המשטר הדמוקראטי, כי המשיכו להתקיים המפלגות, כי חלו מדי פעם שינויים בהרכב הקואליציה הממשלתית'. גרוס השכיל את קוראיו: 'הננו מצויים על דו קיום בין כוננות צבאית לבין ויכוח ציבורי, שלא יהיה מוגבל, על כל ענייני הציבור. [...] זהו המבחן לפיו יעריכו אותנו בנינו'.¹² השאלה היסודית היא אם עמד הארץ בשבועות הבאים במבחן שהציג בכיר עיתונאיו.

תקופת ההמתנה הייתה אחד הצמתים שבהם נבחנו כושר העמידה ויכולת ההתמודדות של החברה האזרחית, העורף, במשברים ובאיומים קיומיים. מציאות זו מלווה את היישוב היהודי ואת מדינת ישראל למעלה ממאה שנה, מימי העלייה השנייה ותל-חי, ועד לקטיושות, לסקאדים ולקסאמים של ימינו. כיצד נתפסו כושר העמידה ויכולת ההתמודדות של העורף הישראלי ערב מלחמת 1967? שנה קודם לאירועים שיידונו להלן, הרצה מפקד הפלמ"ח לשעבר ושר העבודה, יגאל אלון, בפני פורום מקצועי שבו, אפשר לשער, הקביעות של הפוליטיקאים מנוטרלות מהקשרים מניפולטיביים וחותרות להצגת מצב דברים אמיתי בלא כחל וסרק – אנשי המוסד:

אני אומר לכם חבר'ה, בפחד עצום. אנחנו התרגלנו ב-1948-1949 לראות את האזרחים שלנו לוחמים. חוץ מאלה שלא לחמו [בפועל] ואת הערבים כפליטים בורחים. [...] בגוש עציון לחמו, נהרגו, נוצחו, נלקחו בשבי ונעקרו ממקומם. הם לא ברחו. הם יכלו לברוח. אנחנו יודעים שיכולנו את כולם להציל במסע של לילה. אני אומר לכם שכשאני רואה לנגד עיני את המוני בית ישראל, במתח הפסיכולוגי ובמתח החלוצי וברמת האידאליזם של ימינו, אני רואה לפני מאות אלפי פליטים בפוטנציה. ומי חושב לאן, כשהוא בורח, לתל-אביב, מתל-אביב, ירוצו.¹³

הארץ נמצא על מסלול של התנגשות מתמשכת עם ממשלת אשכול מאמצע שנות השישים. ערב הבחירות לכנסת בנובמבר 1965, הכריז העיתון על תקוותו שבסיומן תוקם קואליציה שגח"ל נמצאת במרכזה.¹⁴ כפי שנרמז בדברי אלון על התרופפות המתח החלוצי והאידאליסטי, היו אלה זמנים של מיתון חריף, אבטלה גואה ותחושה כללית של אכזבה ומבוכה נוכח השקיעה מפסגות חזון כינון המדינה היהודית אל ימי קטנות

12 פולס, 'דמוקראטיה בתנאי מצור', הארץ, 14.5.1967.

13 פרוטוקול הרצאה של יגאל אלון בפני המוסד בשנת 1966 [אין תאריך מדויק], ארכיון יד טבנקין (להלן: אי"ט), אק"מ, חטיבה 15, ארכיון אישי – יגאל אלון, סדרה ד, מכל 8, תיק 2.

14 'מיום ליום [שמו של מדור מאמר המערכת בהארץ]: לא כגולם', הארץ, 2.11.1965.

נטולי זוהר ואפרוריים של שעת חולין. העיתון הנפוץ בישראל באותה תקופה היה מעריב. קראו אותו כ-43 אחוז מהציבור היהודי העירוני. הארץ היה עיתון הבוקר הנקרא ביותר ועיינו בו כ-15 אחוז מהציבור היהודי העירוני.¹⁵ הוא היה עיתון בבעלות פרטית, בלתי תלוי במפלגה פוליטית, הדגיש את עולם המחשבה והערכים הליברליים ותמך באינטרסים של המעמד הבורגני המתחזק בחברה הישראלית. הארץ נהנה זה כבר ממעמד יוקרתי בחוגים נכבדים של האליטות המשפיעות על גיבוש תהליכי קבלת ההחלטות ובעיצוב ההשקפות הנחשבות כראויות בעיניהן, בנושאים המונחים על סדר היום הציבורי. מציאות זו שררה גם בקרב הפקידות הממשלתית הבכירה. מזכירת מפא"י, גולדה מאיר, הודתה בלי התלהבות יתרה שה'בון טון' הרווח בה היה שקוראים את הארץ.¹⁶

כעיתון שהקפיד לנקוט עמדה בסוגיות פוליטיות ושנקט 'קו פוליטי [...] בחתירה לקראת מטרת פוליטית', הוחשד הארץ בחוגי מפא"י כמי ש'מוררך ומנוהל על ידי מזכירות רפ"י' ותואר כ'בטאון עזר' שלה.¹⁷ הארץ נקלע בראשית 1967 למסכת התנגשויות נזעמת – חסרת תקדים בחריפותה האישית המופגנת – עם ראש הממשלה ושר הביטחון, לוי אשכול, ששורשיה עוד בעימות מסביב ל'פרשת לבון'. בדיון שהתנהל בכנסת בהצעת אי-אמון בממשלה על רקע ניסיון הפרסום של 'פרשת בן-ברקה' (מנהיג האופוזיציה במרוקו, שהמוסד לכאורה היה מעורב בחיסולו) בשבועון בול, הטיח אשכול האשמה קשה בהארץ. בלי לנקוב בשמו אך באורח גלוי ומוכן לכול, טען אשכול כי העיתון ניהל מסע תעמולה שלוח רסן, 'המרעיל באופן שיטתי את נשמת קוראיו', וכי הבאיש את המדינה במגמה 'להבקיע את חומת תנועת העבודה' בשירות יעדיה של רפ"י. אשכול הרחיק לכת עד כדי קביעה שגרשום שוקן, הבעלים והעורך של הארץ, פעל בניגוד לאינטרסים של היישוב בימי המאבק נגד הבריטים טרם הקמת המדינה, ומכאן שאין פלא 'שעד היום לא השלים אותו עורך בלבו עם [קיומה של] מדינת ישראל'.¹⁸ במאמר מערכת שפורסם למחרת, ב-21 במארס 1967, תבע הארץ מפורשות את הדחת אשכול מתפקידו עקב כשלי תפקודו. בהמשך ניתח פולס את כושרו

15 הנתונים המספריים רלוונטיים לשנת 1971. עוזי פלד והדסה האז, קריאת עתונים ושבועונים: השימוש במוצרי תצרוכת שוטפים והסיבות להעדפתם, מחקר דעת-קהל בקרב האוכלוסייה היהודית-העירונית הבוגרת בארץ, סקר שנעשה על ידי המכון למחקר שמושי והמכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית לפי הזמנת אגוד המפרסמים בישראל, ירושלים מרס 1972, עמ' 3-5.

16 פרוטוקול מזכירות מפא"י, 12.4.1966, אמ"ע, 86-1966-24-2.

17 'מיום למיום: עקביות בקו העתון', הארץ, 4.7.1965; 'מד הרוח', מעקב: ידיעות ותגובות – פנימי [פרסום דו-שבועי של המחלקה לחינוך תנועתי ולהסברה במפא"י, המיועד לפעילי המפלגה ולמסבירים מטעמה ככלי עזר בפעולתם], 25.1.1967, 27.3.1967.

18 דברי הכנסת, 20.3.1967, כרך 48, עמ' 1750-1751. טענות מסוג זה הוטחו מעת לעת בחוגי מפא"י כלפי הארץ. ראו, למשל, חיים איזק, 'מר שוקן והצנזורה', דבר, 14.1.1966; ז' יואלי, 'התקליט השחוק של הארץ', שם, 27.9.1966.

היחסי של אשכול להתמודד עם הלכי רוח השוררים בדעת הקהל ומצא שהתנודות בהלכי הרוח אינן 'כליל בתחום של חישובים רציונליים'.¹⁹

העימות האמור היה עוד שלב במחלוקת הציבורית על מעורבותו של השלטון בתקשורת הישראלית. הארץ נמצא בעניין זה בחזית אחת עם רפ"י, שניגחה את ניסיונה של הממשלה 'לנהל את החדשות' בעזרת שליטתה על 13 מ-21 עיתוני הבוקר היומיים.²⁰ המעמד הייחודי שייחס ראש הממשלה להארץ תוך כדי ההתנצחות עמו, והחפיפה בעמדות הפוליטיות בין הארץ לרפ"י, אשר הודגשה ביתר שאת במהלך הוויכוח שתואר לעיל, הניחו את המסד להתנגשות בתקופת ההמתנה. עד כמה היה המצע מוכן לכך יעיד מאמר שכתב חבר מערכת הארץ, אמנון רובינשטיין (שגם הוא הותקף בנאומו של אשכול), על פי בקשתו של שוקן, ופורסם ב-12 במאי 1967. נאמר בו כי 'בהשראתם ובהדרכתם של כמה מאנשי השלטון מתנהל מסע של שקרים ובדותות שתכליתו הסחת דעת הקוראים מן המומים עליהם מצביע הארץ. מסע זה הגיע לשיאו בטענה האווילית כי הארץ הוא באופוזיציה למדינה וכי טרם השלים עם קיומה'. רובינשטיין כפר בטענה רווחת כאילו הארץ מקפיד לצייר את המציאות הישראלית בצבעים שחורים בלבד וגרס כי 'יש אנשים בממשלה הסבורים כי אמירת "אמן" של כל העתונים מאדירה את שמה של ישראל. לדעתם הארץ פסול משום שאין לו "אחריות לאומית", שפרושה, אצלם – קבלת תדריכים מהממשלה, אין פלא שמי שחושב כך, קובע כי הארץ הוא נגד המדינה'.²¹

חצי ביקורתו של רובינשטיין הופנו לא רק לעבר אשכול אלא גם לכתובתה של מפא"י. אשכול, מנהיג המפלגה, נהנה מגיבוי 'טריומווירט' אשר כלל את שר האוצר, פנחס ספיר, המזכירה הכללית של המפלגה, גולדה מאיר, ושר החינוך והתרבות, זלמן ארן. מפא"י קיימה בכנסת מסגרת פוליטית שנקראה 'מערך' (45 חברי כנסת וכן ארבעה חברי כנסת ממפלגות ערביות מסונפות), יחד עם אחדות העבודה, שאישיה הבכירים היו שר ההסברה, ישראל גלילי ואלון. בקואליציה היו חברות גם המפד"ל בהנהגתו של משה חיים שפירא (11 חברי כנסת), מפ"ם (שמונה חברי כנסת) והליברלים העצמאיים בהנהגתו של משה קול (חמישה חברי כנסת). האישיים הבולטים ברפ"י (10 חברי כנסת), מפלגה אופוזיציונית שפרשה ממפא"י ב-1965, היו דוד בן-גוריון, משה דיין ומזכיר המפלגה, שמעון פרס. המפלגה הגדולה באופוזיציה הייתה גח"ל, שבראשה עמדו מנחם

19 'מיום ליום: ראש הממשלה תוקף את הארץ', הארץ, 21.3.1967; פולס, 'המערך ובעיית אשכול', שם, 24.3.1967; אבי כצמן, 'בין שני עורכים – דרכו הליברלית של הארץ', קשר, חוב' 25 (מאי 1999), עמ' 26.

20 שמעון פרס, 'הרצאה בבית הספר "בר-אילן" תיכון עירוני דתי (נתניה)', 9.4.1967, אמ"ע, 5-8-1966-57; הנ"ל, 'הרשות הרביעית', 19.4.1967, שם.

21 אמנון רובינשטיין, 'הארץ ומבקריו', הארץ, 12.5.1967; הנ"ל, 'עיתון הארץ וממשלת אשכול', בתוך: ססר (עורך), שישה ימים, עמ' 231.

בגין ויוסף ספיר (23 חברי כנסת לאחר פרישת שלושה חברי כנסת שהקימו את המרכז החופשי).

אירועי תקופת ההמתנה גררו בעיצומם של אותם הימים ולאחריהם דיבורים על 'פוטש' ללא שפיכת דמים, שלכאורה התחולל בישראל בתקופה זו. יום לפני פרוץ המלחמה ציטט מעריב בהבלטה את אל-אהראם, עיתונה הרשמי של מצרים, הרואה בהרחבת הממשלה "הפיכה צבאית" בישראל'. דיבורים אלה הפכו לחלק בלתי נפרד מחומרי הגלם המשמשים לתיאור התקופה, מאז פרסום יומנו של תת אלוף ישראל ליאור, מזכירו הצבאי של אשכול.²² ככל הידוע היום לא אירע 'פוטש'. עם זאת, על רקע הדיבורים הללו שרווחו במסדרונות הפוליטיים דאז, ושמקצתם השתרבבו גם לכתיבה ההיסטורית, נכון יהיה להתחיל את הסיפור מהסוף, ולא עם הארץ אלא דווקא עם העיתון רב ההשפעה ביותר בעולם המערבי, הניו יורק טיימס. בעוד הקרבות מתנהלים נכתב בו במידה של השתאות:

אחד המסתורין של עשרים השנים האחרונות הוא כיצד נמנע שמדינה החיה תחת לחץ מתמיד מן החוץ, לא עברה לשלטונו [avoided being taken over] של איזה מנהיג צבאי פופולארי. לשום מנהיג בצבא, בצי או בחיל האוויר, בשום ארץ דמוקרטית, אין כיום קשר כה הדוק עם העם, או הזדמנויות כה רבות להשפיע על דעת הקהל, כפי שיש למשה דיין ולעוזריו.²³

האפשרות שצה"ל יתפוס את השלטון, שאי מימושה הצטייר כמסתורין בעיני הניו יורק טיימס, תוארה ערב ההמתנה בידי עיתונאי מעריב, יוסף לפיד, יותר כתרגיל בלוגיקה מאשר כאפשרות קיימת 'כיום' – ובעתיד הנראה לעין'. בין הסיבות לכך מנה גם את זו: 'אין יהודי יורה ביהודי'. אך מהמשוואה ששרטט לפיד נעדרה דמותו הכריזמטית ('איש שלא תמיד מאמינים לו, אבל תמיד מאמינים בו' – כך ביאר לפיד לקוראיו את המונח 'כריזמה') של דיין.²⁴

22 הבר, היום, עמ' 159, 161, 183, 204. שמואל שגב, 'אל אהראם רואה בהרחבת הממשלה "הפיכה צבאית" בישראל', מעריב, 4.6.1967; אילן אסיה, תסמונת דיין: ארבע מלחמות ושלוש אחד – הרובד הנסתר, תל-אביב 1995, עמ' 147-148. מעריב ציטט את מאמרו של חסנין הייכל, עורך אל-אהראם, שפורסם ב-2 ביוני. מנוסח הדברים מובן שהניתוח של הייכל נכתב לפני שנפלה בישראל ההכרעה על מינויו של דיין. יוסי שריד, מיועציו של אשכול, כתב ברבות השנים: 'במאי 1967 התחוללה בישראל הפיכה צבאית, שרק שיוו לה צביון אזרחי'. יוסי שריד, 'אף אחד לא קם', הארץ, 25.8.2006.

23 בהארץ ב-12.6.1967, ג'אימס ראסטון, 'מה רוצים הישראלים כעת'. המאמר חובר ב-8 ביוני). James Reston, 'Tel Aviv: The Israeli Strategy', *The New York Times*, 9.6.1967 (המאמר פורסם

24 יוסף לפיד, 'מוקדי הכוח בישראל: היש סכנה שצה"ל יתפוס את השלטון?', מעריב, 12.5.1967.

ג. ה'סערה' באה: 19 במאי עד 23 במאי

המשבר הביטחוני בין ישראל למצרים הסלים בהדרגה. בשלב הראשון התבטאה ההסלמה בכניסת כוחות צבא מצריים לסיני, בדרישת המצרים שכוחות האו"ם יפנו מעמדותיהם לאורך הגבול הבין-לאומי עם ישראל, בגיוס הכוחות המוגבל בישראל ובטיסה של שני מטוסים מצריים מעל מתחם הכור הגרעיני בדימונה ב-17 במאי. אט אט החל המשבר הביטחוני לתת את אותותיו בישראל גם במישור הפוליטי הפנימי. בישיבה של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת תקף דיין בחריפות את הרמטכ"ל, יצחק רבין, ואת אשכול, על תרומת המדיניות הביטחונית הישראלית להידרדרות, החל במבצע סמוע נגד ירדן בנובמבר 1966, המשך בהפלת מטוסי המיג הסוריים באפריל 1967 וכלה בהתבטאויות בלתי מרוסנות מצדם בתקשורת.²⁵ בשלב זה הוגבלה הביקורת לחדרי חדרים ולא זכתה להד פומבי כלשהו. הארץ נקט קו ממלכתי ומרוסן, וציין ש'קשה להשתכנע כי עבדול נאצר מתכוון להתמודד דווקא [כך] ברגע זה עם צבא הגנה לישראל'. פרשנו הצבאי של העיתון, זאב שיף, כתב, מן הסתם בהתבסס על מקורות צבאיים: 'אינן רואים אצלנו אתגר זה כמאיים במיוחד'.²⁶ המסר המרכזי שביקש ראש הממשלה להעביר לעורכי העיתונים היומיים בפגישתו עמם בשעות הערב של ה-18 במאי היה 'לא לבהלה, לא לפניקה'.²⁷ ואולם, יציאת כוח האו"ם מסיני והמשך התגבור הצבאי המצרי בחצי האי למחרת שינו את המצב מן היסוד, והבהלה והפניקה עתידים למלא תפקיד בחזית הפנימית בשבועיים הבאים. בישיבת המטכ"ל שהתקיימה ב-19 במאי קבע רבין: 'הענין עתה הוא הרציני ביותר שאני זוכר, מאז מלחמת השחרור', והבהיר שנקודת המוצא היא שנערכים למלחמה וכי 'עלינו להערך ברצינות הגדולה ביותר שידענו אי-פעם'.²⁸ באותו יום פורסם מאמר המפתח להבנת דפוס פעילותו של הארץ בתקופת ההמתנה. מחברו, העיתונאי הוותיק אורי קיסרי, נזקק למשל הבא:

אם לא תתחולל סערה בגן הרדום ולא יחלו אילנות ואנשים לנוע, להתגונן, לפעול, להקיץ, לצעוק – ימות הגן על אנשיו ואילנותיו. לאחר

25 גלוסקא, אשכול, עמ' 223-229.

26 'מיום ליום': מצרים מעודדת את סוריה, הארץ, 17.5.1967; 'מיום ליום': מתיחות גוברת בדרום, שם, 19.5.1967; זאב שיף, 'המצרים מאיימים מדרום', שם.

27 פרוטוקול פגישת ראש הממשלה עם עורכי העיתונים היומיים, 18.5.1967, ג"מ, א-7920/4.

28 פרוטוקול דיון מטכ"ל, 19.5.1967, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 1970/117/206. באופן תמוה למדי הושמטה הציטטה הראשונה, שהיא המבהירה את האופן שבו תפס רבין באותו שלב את המציאות הביטחונית (ראו גם רבין, פנקס שירות, עמ' 143), מפרוטוקול הדיון המובא אצל ימימה רוזנטל (עורכת), יצחק רבין: ראש ממשלת ישראל, מבהר תעודות מפרקי חייו (להלן: רוזנטל [עורכת]), יצחק רבין), כרך א 1967-1922, ירושלים תשס"ה, עמ' 447-449. ברוח דומה התבטא ראש אג"ם, עזר וייצמן, שאמר בישיבת אגף מבצעים באותו יום: 'המצב בין המתוחים מאז מלחמת הקוממיות ומתוח אפילו מסיני'. א"צ, קד"מ רוגל – 19 במאי 1967, 1176/192/1974.

ההסתאבות יבוא החידלון. [...] הסערה המיוחלת, זו שאדם ואדמה, יחיד ואומה מייחלים לה – תדיר בתת הכרה – צריך שתקום ותתחולל. זוהי מערכת ההתגוננות היעילה ביותר. וצריך שתמהר להתחולל, הסערה המיוחלת! [...] שום אדם ישר לא ינסה להכחיש כי רפ"י היתה ריאקציה בריאה של גוף חולה ויש לברך עליה. היא בישרה את בשורת הסערה המיוחלת. ואם טרם התחוללה הסערה ולא נתקיימה הבשורה, זו רק הוכחה עד כמה רדום הגן וקופא על שמריו, ועד כמה חייבת הסערה המיוחלת להתחולל. [...] 'אלטרנטיבה' היא מילה פופולרית מאד בישראל. הכל מדברים על אלטרנטיבה לשלטון, אבל איש אינו מדבר על אלטרנטיבה לאוירה, לאקלים, לאמונה, למצב-הרוח ולכוננות. אלטרנטיבה זו היא הסערה החייבת להתחולל.²⁹

קיסרי, עיתונאי מנוסה ובעל חושים מחודדים, הציג כבר בפתח המשבר הביטחוני יעד החורג מהקשרו הספציפי. השקפתו ודרכי התנהלותו של הארץ בתקופת ההמתנה עתידים להיגזר מן השאיפה לחולל 'סערה' בהרכב השלטון, ולא פחות חשוב מכך – באקלים הרעיוני ובמצב הרוח הקיבוצי השורר במדינת ישראל. שלושת קובעי הטון הבכירים בהארץ היו העורך, שוקן, שלמה גרוס, הפובליציסט הראשי של העיתון ומחבר מרבית מאמרי המערכת שלו, ועורך מדור הכלכלה, אברהם שוייצר, שהיה גם חבר ברפ"י וממקורביו של פרס.

שנתיים קודם לכן דיווח שוייצר לבן-גוריון על שיטת העבודה הנהוגה במערכת הארץ: 'שוקן קורא הכל מראש, כותב בעצמו בערך אחת לשנה. כשהוא, שוייצר וגרוס מסכימים ביניהם – ובתשעים אחוזים הם מסכימים, – אין שוקן מתערב'. בשיחה שהתקיימה בעיתוי הרה משמעות, למחרת ההחלטה על הקמת רפ"י, ביקש שוייצר לשוחח עם בן-גוריון על המצב, אך זה התחמק מכך והבטיח כי 'כשהמצב יובהר – אזמין אותו ואולי גם גרוס ושוקן'. כפי שניווכח, פגישת בן-גוריון עם שלושה התקיימה במועד קריטי, ב-22 במאי 1967. בתווך בחן פרס עם שוקן אפשרות להוציא לאור עיתון ערב, כנראה משותף להארץ ולרפ"י, אך היוזמה לא התממשה.³⁰ באותה נקודת זמן עשה בן-גוריון שתי אבחנות מאלפות באשר לעיתונות ולמשלת אשכול. לגבי העיתונות גרס כי אין היא 'משפיעה אלא על פני השטח'. יותר מכך, הוא סיפר לעמיתיו 'המתקוממים', כלשונו, ערב פרישתם ממפא"י: 'אני קורא עתוני הארץ אך ורק כדי לדעת מה נעשה באלג'יר או בווייטנאם, אך לא מה שנעשה בארץ, כי זאת אין

29 אורי קיסרי, 'הסערה שאינה מתחוללת', הארץ, 19.5.1967.

30 יומן דוד בן-גוריון, 30.6.1965, 27.5.1966, אב"ג; אברהם שוייצר היה ציר בוועידה הראשונה של רפ"י. 'ריכוז צירי רפ"י', 1965, שם, תכ"כ. רעייתו, אורה, הוצבה במקום ה-71 ברשימת רפ"י בבחירות לכנסת השישית שהתקיימו ב-1965.

העתונים יודעים בעצמם'. ועל הממשלה אמר: 'אם חלילה יוחמר מצב הבטחון – אם כי עכשיו לא נראה כל יסוד לכך – לא תעזו ממשלה זו לקבל החלטה נועזת – בלתי פופולארית ותחטא או במעשה או במחדל'.³¹ שתי האמירות הללו של בן-גוריון עמדו במבחן במאי 1967.

בראשית ימי ההמתנה ביטא שיף את הגישה הדומיננטית בהארץ. הוא גרס כי 'בסך הכל אין במצב החדש סכנה מיוחדת לישראל. צריך להביאו בחשבון ולהערך לקראתו מבחינה צבאית ומדינית. אין זה מצב שלא היה צפוי מעולם'. ב-21 במאי כתב שיף כי לית מאן דפליג שחופש השיט הוא 'קאזוס בלי'; עם זאת, אין צורך לנקוט שפה של התגרירות ועלבונות, לבטח כלקח מהתבטאויות העבר הלוחמניות של רבין ואשכול.³² היה זה רמז ראשון לביקורת בהארץ על התנהלות ראשי הממסד הביטחוני במשבר. באותו זמן נראה היה במטכ"ל כי שעת ההכרעה לגבי כיוון התפתחותו של המשבר קרבה והולכת. גיוס המילואים שהחל ב-16 במאי הקיף כעת 80,000 חיילים. הרמטכ"ל העריך כי 'אם הוא [נאצר] רוצה במלחמה – הוא יחסום מיצרים'. רבין ציין כי אי הסדרת חופש השיט באמצעים מדיניים יחייב מלחמה, והוסיף: 'למלחמה צריך ללכת באין ברירה'.³³ במקביל התקיימה ישיבה של סיעת רפ"י בכנסת, ובה הגדיר בן-גוריון את היעד האופרטיבי העיקרי של המפלגה: להביא למינויו של דיין כשר הביטחון תוך העדפתו על פני אלון, ושבמפא"י יבינו ש'לא מתכוונים לעשות מהפכה'.

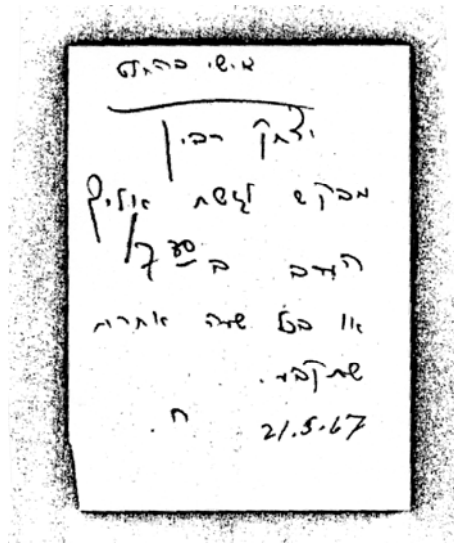
כאן נחשפו כישוריו וניסיונו של בן-גוריון בהבנת אמנות האפשרי בחיים הפוליטיים. הוא חזה במדויק את העימות הצפוי על משרת שר הביטחון בשעה שעומת כזה טרם נראה כלל באופק – אלון, למשל, עדיין שהה בביקור בברית המועצות ועתיד היה לשוב ארצה רק כעבור שלושה ימים. מהניתוח של בן-גוריון אפשר להסיק גם כי הוא סבר שלמאבק על קידום ההשקפות הפוליטיות של רפ"י התפקיד החיוני ביותר הוא תיק הביטחון ולא ראשות הממשלה. להערכתו, העלאת שמו של בן-גוריון כמחליף לאשכול, שעתידיה לתפוס תאוצה בימים הבאים, נועדה לצורכי תמרון בזירה הפוליטית וכאמצעי להחרפת אי הסדר בה, שהיו תנאים הכרחיים להנחת המסד לביצוע התמורה המבוקשת ותו לא.³⁴ הגדרת היעד האופרטיבי על ידי בן-גוריון לא כוונה לרגע המשברי הנתון בלבד. מרגע שהושגה האחיזה במשרה זו, נותר תיק הביטחון בידי איש רפ"י

31 יומן בן-גוריון, 27.6.1965, 28.6.1965, אב"ג.

32 שיף, 'המצרים מאיימים מדרום', הארץ, 19.5.1967; הנ"ל, 'המתחדשת בעיית 1956?', שם, 21.5.1967. להצהרות הישראליות הלוחמניות לכאורה ערב יום העצמאות ראו, גלוסקא, אשכול, עמ' 212-213.

33 קד"מ רמטכ"ל 21 במאי שעה 1730, א"צ, 1176/192/1974. לנתוני הגיוס ראו, רוזנטל (עורכת), יצחק רבין, עמ' 443, 449-450.

34 פרוטוקול סיעת רפ"י, 21.5.1967, בתוך: שלום, כאש בעצמותיו, עמ' 193. השוו, שם, עמ' 192-273. פרוטוקול זה אינו בנמצא באמ"ע, והניתוח המובא כאן אינו תואם לזה של שלום.

חיים ישראלי, מנהל לשכת שר הביטחון, מתאם את הפגישה בין רבין לבן-גוריון, 21.5.1967, אב"ג

לאורך עשר השנים הבאות (תחילה דיין עד 1974, ואחר כך פרס עד 1977). בתום שני הדיונים שהתקיימו במטכ"ל ובסיעת רפ"י, נועד רבין עם בן-גוריון ביוזמתו. האחרון אמר לו שהגיוס הוא משגה וכי אין לפתוח כעת במלחמה.³⁵ כלומר, היעד הפוליטי – החלפת שר הביטחון – הוצג ללא כל קשר ליכולת תפקודו של רבין, ועוד בטרם נוצר ה"קאזוס בלי" הכפול למלחמה: סגירת מצרי טיראן וכניסת כוחות שריון מצריים בהיקף נרחב ביותר לסיני בעוד צה"ל מגויס כולו.

למחרת, ב-22 במאי, הובעה בהארץ לראשונה דעה מפורשת על המשבר. שוייצר טען ש'אין צורך במלחמה' וכי על ישראל לנהל 'מדיניות פעילה' באמצעות מתווכים שיהיו משוכנעים בנכונותה להפעיל כוח אם לא יוחזר המצב לקדמותו. שוייצר לא טרח לומר כיצד 'ישוכנעו' המתווכים. כוונתה הסמויה של הלשון המצועפת שנקט מצויה במה שנאמר יום קודם לכן בסיעת רפ"י: הצבת דיין בראשות ההנהגה הביטחונית תעביר את המסר המתאים בדבר רצינות כוונותיה של ישראל ותחסוך את הצורך לתרגמן למהלך צבאי. הגישה הבסיסית של שוייצר בנוגע למלחמה יזומה שיקפה למעשה את עמדתם של בן-גוריון ופרס, ולפיה אל לישראל לצאת ל'מלחמת נגד מקדימה'. ביטוי מובהק לכך ניתן באותו יום בדיון שהתקיים בכנסת על המצב המדיני והביטחוני. חבר

35 יומן דוד בן-גוריון, 21.5.1967, 22.5.1967, אב"ג; רבין, פנקס שירות, עמ' 150 (סדר האירועים המובא שם הוא שגוי). רפ"י במתכונתה המקורית חדלה להתקיים עם הקמת מפלגת העבודה ב-1968.

הכנסת אורי אבנרי, עורך העולם הזה, טען כי רפ"י מטיפה למלחמה והסתמך בטענתו על מאמרו של שוייצר, חבר מרכז רפ"י. פרס הגיב בקריאת ביניים, ששוייצר מדבר בשם עצמו. אבל מעבר להתחמקותו, הוא הדגיש כי במאמר נכתב ברורות – 'לא למלחמה'.³⁶ עמדה זו תאמה במדויק את גישת פרס, שהבהיר יום קודם לכן בסיעת רפ"י, וכעבור ימים אחדים בפומבי (בראיון עמו שפורסם בביטאון רפ"י, מבט חדש): 'אמנם, לאחר 11 שנות שקט יחסי במזרח התיכון, שוב הוגבר המתח, אולם אין הכרח, שמתח זה יביא למלחמה. לישראל אין כוונות של התפשטות טריטוריאלית'. פרס העריך כי מתיחת ביקורת בשלב הנוכחי על ההנהגה הביטחונית-מדינית תצטייר כמהלך שניזון ממניעים אישיים וכוחניים, ותצייר את רפ"י בציבור כאנטי-פטריוטית.³⁷

מאמרו של שוייצר היה סמן רב ערך גם מבחינה אחרת, שאין להמעיט במשקלה. כותרתו הטעונה הייתה: 'מהריין עד ארז' – כלומר מהכניעה הראשונה למהלכי ההתפשטות של היטלר (ב-1936) ועד לאיום על הקיבוץ הדרומי השוכן בפאתי עזה, בעקבות כניסת צבאו של נאצר לסיני. שוייצר אותת על מגמה לעצב את תודעת הציבור בהקשר של המשבר הנוכחי ולהציגו כסיטואציה המקבילה לזו של ערב מלחמת העולם השנייה. השוואתו של אשכול לצ'מברליין, כלומר לפוליטיקאי שאינו מסוגל להתמודד עם מצבים ביטחוניים מסוכנים, הייתה זה כבר אחד מכלי הניגוח השגורים בחוגי רפ"י ובהארץ. ואולם, עד מאי 1967 לא התקיימה בציבור הרחב הנכונות הנדרשת לאימוץ המשוואה הזו כ'אמיתית'. 'הדור הצעיר שנולד במדינה חופשית ועצמאית, במרחק זמן ניכר מן השואה ההיטלרית' – כדברי פרס במבט לאחור – 'חש כאילו מחדש ולפתע את טעמה המכוער של שואה מתקרבת'. אם לדייק יותר, נכון יהיה לומר שהמציאות של 'עם במצור הנדרש להתנהג כעם במצור', כפי שהכריז חבר הכנסת יעקב חזן, מראשי מפ"ם, במליאת הכנסת ב-22 במאי, הפכה אז ממטבע לשון שגורה לוודאות מאיימת. החרדה הפתאומית שאחזה ברחוב הישראלי והספק ביכולת קיומה של המדינה מצאו להם עד מהרה תימוכין ומשען בדוגמה ההיסטורית המוכרת והזמינה בזיכרון הקולקטיבי של בני הזמן.³⁸

36 א' שוייצר, 'מהריין עד ארז', הארץ, 22.5.1967; דברי הכנסת, 22.5.1967, כרך 49, עמ' 2241.
 37 פרוטוקול סיעת רפ"י, 21.5.1967, בתוך: שלום, כאש בעצמותיו, עמ' 191; יוסף עברון, 'המצב אינו דומה לערב מבצע קדש', ראיון עם ח"כ שמעון פרס, מבט חדש, 24.5.1967 [מכאן הציטטה].
 38 שוייצר, 'מהריין עד ארז', הארץ, 22.5.1967; דברי הכנסת, 22.5.1967, כרך 49, עמ' 2232; שמעון פרס, קלע דוד, ירושלים 1970 (להלן: פרס, קלע דוד), עמ' 195; עדית זרטל, האומה והמוות: היסטוריה וזכרון פוליטיקה, אור יהודה 2002, עמ' 168-173; שגב, 1967, עמ' 304-305. להשוואת אשכול לצ'מברליין ראו, למשל, 'דעתה של המערכת: מי יפטר את "צ'מברליין" הישראלי?', מבט חדש, 4.1.1967; פולס, 'המעריך ובעיית אשכול', הארץ, 24.3.1967. תופעת החרדה בימי ההמתנה עדיין מחייבת מחקר ראשוני פרטני. ראו בהקשר זה, מרדכי בר-און, 'שישה ימים, שש תמיהות ושש הצעות למחקר', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 328-330.

אותותיה הראשונים של החרדה במערכת הפוליטית ניכרו בדיון שהתקיים בכנסת על המצב ב-22 במאי, לרגל פתיחת מושב הקיץ. עיתוי פתיחת המושב, שבהכרח יצר במה אפקטיבית לגישושים פוליטיים אינטנסיביים בין גורמים מפלגתיים שונים, עתיד להיות לרועץ לקואליציה הקיימת. בן-גוריון חבע להעביר את הדיון לוועדת החוץ והביטחון מטעמי סודיות, אך בקשתו נדחתה.³⁹ למחרת, במאמר המערכת של הארץ שהוקדש לדיון בכנסת נכתב, בניגוד לעמדתם של בן-גוריון ורפ"י, ונדמה שבמידת מה גם בניגוד להלך הרוחות השליט במערכת הארץ, כי עדיף ויכוח פומבי במליאה על פני דיון בוועדה אשר הציבור ישמע עליו רק הודות להדלפות. 'הממשלה [...] קיבלה על עצמה לנהל את עניני המדינה, בימי סערה ומשבר לא פחות מאשר בימים רגועים יחסית'. מאמר המערכת ביכר להבליט דווקא את הקו העקרוני הליברלי שאפיין את העיתון: 'במשטר פרלמנטרי בריא מן הדין כי ניגודי השקפות יבואו על ביטויים בעת ההצבעה [...]'. אין בכך משום החלשת ליכוד העם בעת סכנות מרובות אורבות לנו.⁴⁰ טיבה הקונקרטי של הסכנה האורבת הוגדר במטכ"ל. ראש אגף מודיעין, אלוף אהרן יריב, העריך ב-22 במאי כי למחרת יסגרו המצרים את שארם א-שיח' ורביץ הזהיר את פקודיו: 'מחר חייבים להיות מוכנים. נאצר עשוי "להשתכר מעצמו" ולתקוף [את הכור הגרעיני ב]דימונה'.⁴¹

האזכור הדרמטי ביותר שפורסם בהארץ בנוגע לפעולותיו של בן-גוריון בשבוע הראשון של תקופת ההמתנה היה הבשורה שהוא שלח צ'ק על סף אלף לירות לעמליה בן-הרוש בת ה-46, שילדה בפעם העשרים.⁴² מעבר לפן האנקדוטי ביטא הדבר את העובדה שבפרק הזמן הנדון נמנע העיתון מלתקוף את תפקודה של הממשלה ושל העומד בראשה, כפי שהתמיד לעשות עד אז. האיפוק והריסון שגזר על עצמו הארץ במאמרי המערכת ובמאמרים הפובליציסטיים בולטים על רקע דפוס ההתייחסות לממשלת אשכול עד אז, ובמיוחד עקב התפנית החדה בגישתו המערכתית מכאן ואילך. קדם לכך מפגש שקיים בן-גוריון עם שלושת בכירי הארץ, שוקן, גרוס ושוייצר ב-22 במאי. ידוע שבשיחה זו תקף בן-גוריון את אשכול בחריפות, אך הצנזורה גזרה חיסיון על תיעוד המפגש שרשם בן-גוריון ביומנו.⁴³ לכך הצטרפו חמישה אירועים רבי משקל שהתרחשו ב-23 במאי: סגירת מצרי טיראן; ההחלטה על גיוס של כמעט כל מערך המילואים; בהלת הקניות שפשטה בציבור הרחב וגברה בין היתר בשל גיוס המובילים וכלי הרכב, שיצר מחסור זמני באספקת מזון לשווקים; שיגור שר החוץ, אבא אבן,

39 דברי הכנסת, 22.5.1967, כרך 49, עמ' 2227-2228. ראוי לציין שבן-גוריון לא היה חבר בוועדה זו.

40 'מיום ליום: הכנסת דנה במצב', הארץ, 23.5.1967 [הדגשה שלי – מ"ח].

41 קד"מ רמטכ"ל, 22 במאי שעה 1930, א"צ, 1176/192/1974.

42 'אם-העשרים קיבלה אלף ל"י מבן-גוריון', הארץ, 23.5.1967.

43 יומן בן-גוריון, 22.5.1967, 23.5.1967, אב"ג; מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב תשל"ח, כרך ג, עמ' 1588.

לשיחות מדיניות בצרפת, בבריטניה ובארצות הברית – צעד שמשמעותו המיידית הייתה דחיית ההחלטה על יציאה למלחמה; והתמוטטותו של הרמטכ"ל. בישיבת המטה שקדמה לאירוע האחרון ציין רבין: 'לא נעים אבל עובדה היא שלא קל לפתוח במלחמה'.⁴⁴ מכלול האירועים הללו הניח את המסד למשבר האמון שהלך וגבר בין אשכול כדמות מנהיגה והדרך שבה בחר לנהל את המשבר, לבין גורמים רבי משקל במערכות הפוליטיקה, הביטחון, התקשורת והכלכלה בישראל.

ד. מאבק להחלפת ההנהגה הנבחרת: 24 במאי עד 29 במאי

הארץ לא היה הראשון שהעלה בפומבי את התביעה לשינוי מבנה הממשלה ולשבירת המערכת המשטרית שעל בסיסה התנהלה מדינת ישראל. קדמו לו ידיעות אחרונות, שעורכו, הרצל רוזנבלום, טען ב-23 במאי כי 'לעת עתה מתנהל הכל בדיוק לפי המתכונת של מינכן' ותבע הקמה מיידית של ממשלת חירום, ומעריב, שדרש במאמר מערכת ב-24 במאי להקים קבינט מלחמה מצומצם ויעיל בראשות ראש הממשלה, שיפעל במקביל ל'ממשלה הרגילה', ואשר יורכב על בסיס אישי ולא מפלגתי.⁴⁵ הגישושים שהחלו כבר ב-21 במאי בין בגין, פרס ויצחק רפאל, ראש סיעת המפד"ל בכנסת, בדבר גיבוש הסכמה בין גח"ל ורפ"י האופוזיציוניות לבין המפד"ל שבקואליציה לגבי הקמתה של ממשלת חירום לאומית, תוך דחיקת לוי אשכול לפחות מאחד מתפקידיו, קיבלו כעת תאוצה.⁴⁶

ב-25 במאי פרסם הארץ מאמר מערכת קצר ומהודק בהיקפו ובסגנונו, אך דרמטי בתוכנו, תחת הכותרת: 'חיזוק כוח ההכרעה'. העיתון קרא לציורף אישים לממשלה שיכולתם, ניסיונם והמוניטין שלהם יבטיחו מקסימום היענות מצד אזרחי ישראל, וקשב והתחשבות במדיניות העולם. הארץ טען ש'הממשלה הנוכחית לא נתכוננה מתוך ציפייה למבחן קיום מהסוג שנכפה על ישראל בימים אלה' – בניגוד גמור לעמדותיו המוצהרות יומיים קודם לכן, טרם סגירת מצרי טיראן. לנימוק זה צירף מאמר המערכת סיבה מהותית נוספת, והיא חיזוק מורל העם: 'אין ספק, שאזרחי ישראל, אלה מגוייסים ואלה שבחזית הפנימית, היו מקבלים את חיזוקו של כושר ההכרעה הלאומית בברכה וברגש של הקלה'. הארץ נמנע מלהבהיר לקוראיו מה טיב ההכרעה שנחוץ שתתקבל והתמקד בשינוי הפרסונלי הנדרש לטעמו, אך רמז כי שינוי זה עשוי לחסוך 'דמעות ודם'.⁴⁷

44 קד"מ רמטכ"ל, 23 מאי 67 שעה 1630, א"צ, 1176/192/1974. לבהלה בשווקים ראו, חיים גבתי, 'יומן עבודה אישי', 25.5.1967, א"ט, חטיבה 15, ארכיון גבתי, מיכל 12, תיק 2; רן פרי, 'בחוצות הכרך: אספקה מוגברת תרמה להרגעה', הארץ, 26.5.1967.

45 ה' רוזנבלום, 'בשולי ידיעות אחרונות: ממשלת חרום!', ידיעות אחרונות, 23.5.1967; 'יומן מעריב: קבינט מלחמה', מעריב, 24.5.1967.

46 נקדימון, לקראת, עמ' 31-42, 47-48, 58-59, 62-65, 68-70, 77.

47 'מיום ליום: חיזוק כוח ההכרעה', הארץ, 25.6.1967.

במאמר הפובליציסטי הראשי שעסק ביחסי הכוחות ישראל-ערב, כתב זאב שיף כי כדי לנצח במערכה 'לא די שמוראל הגייסות יהיה גבוה', צריך גם 'שמוראל העורף יהיה גבוה. [...] תרומת העורף היא באלפי דברים קטנים: באי הפצת שמועות, בנכונות להאמין כי ההנהגה הצבאית מעולה, ברצון להתנדב לכל מיני תפקידים ובאמונה בכוחנו'.⁴⁸

האם הדרישה ל'חיזוק כוח ההכרעה' ניזונה מפעפוע של תחושת חוסר ביטחון בכוחו ובכושר תפקודו של צה"ל בקרב הלוחמים בחזית, בסדיר ובמילואים? המאמרים הרבים שהתייחסו להיבט זה ושפורסמו בהארץ באותם ימים,⁴⁹ מלמדים כי התשובה היא שלילית. בהקשר הנדון הוסיף הארץ ליטול חלק פעיל במילוי המשימה ה'מסורתית' של העיתונות העברית והישראלית מראשית ימי התנועה הציונית – לתפקד כגורם המתגייס לטובת הכלל היהודי בעתות איום פיזי. למה כוונה אם כן הדרישה לחיזוק כושר ההכרעה ומדוע היא הועלתה דווקא אז? מאחורי התביעה הכללית לצירוף אישים לממשלה עמדה השאיפה לשילובם של בן-גוריון ודיין במערכת קבלת ההחלטות. אך בכך לא סגי.

להערכתו, הביטוי 'חיזוק כושר ההכרעה הלאומית' צפן בחובו שני עניינים נוספים שעיתונות התקופה נמנעה מלהתייחס אליהם במפורש. נראה שהיא נהגה בדרך זו לא רק מתוקף איסורי הצנזורה אלא גם כחלק מאותו דפוס 'התגייסות' מסורתית. ראשית, בעקבות המשבר הנפשי שאליו נקלע הרמטכ"ל בליל ה-23 במאי ושממנו החל להתאושש ב-25 במאי, נוצר 'חלון הזדמנויות' שהעניק בסיס ריאלי לדיבורים על רפיון רוח ועל חוסר כושר החלטה בצמרת קבלת ההכרעות בתחום הביטחוני. שנית, ביטוי זה רמז למחלוקת המדינית-ביטחונית בנושא הפיכת ישראל למדינה בעלת נשק גרעיני. בין השיטין ובשפה המובנת ליודעי ח"ן ספורים המצויים ברזי המחלוקת הפנימית בישראל בנוגע לפיתוח האופציה הגרעינית עד כדי הפיכתה לנשק המצוי 'על המדף', קרא הארץ לחציית הסף בתחום הגרעיני. פירוש הדבר היה הפיכת ישראל ממדינה שלה אופציה גרעינית – לאחר שהשלימה בפברואר 1967 את שלב הפיתוח של המיזם הגרעיני – לגורם מדיני שברשותו יכולת גרעינית מוכחת ומופגנת לעיני כול. במקדם של שני המהלכים הללו עמד מזכיר רפ"י, פרס, שנהנה בנושא הראשון מגיבויים של גח"ל והמפד"ל ובעניין השני מתמיכתו של הרמטכ"ל לשעבר, יגאל ידין, שהיה מעורב

48 שם; זאב שיף, 'יחסי הכוחות ישראל-ערב', שם.

49 ראו, למשל, זאב שיף, 'טייסי חיל-האוויר דרוכים', הארץ, 26.5.1967; דן מרגלית, "מה נשמע, איך הולך, אהלך", שם; נתן דונביץ, 'הי, ציוניוני הדרך', שם, 28.5.1967.

בהתייעצויות הפנימיות שנערכו במערכת הפוליטית.⁵⁰ עד להשגת אחד מהיעדים הללו או שניהם, הכרח היה מנקודת מבטו של פרס 'להתחפר' ולהימנע ממלחמה יזומה. אין לדעת בשלב הנוכחי שבו מצוי המחקר, אם אחד הגורמים שהנחו את אשכול בהארכת תקופת ההמתנה היה השיקול שרק בדרך זו יוכל להכריע את הכף במחלוקת הפנימית בנושא הגרעין ולהביא לכך שאמנם תימצא ברשות ישראל יכולת אופרטיבית של שימוש בנשק גרעיני, גם מבלי לאמץ את דעתו של פרס באשר לשימוש מופגן בו לצורכי הרתעה. מה שברור הוא שבלעדי הנחייתו של אשכול לא היה ניתן להתר להאיץ את שלב המעבר ממזים גרעיני לנשק גרעיני 'על המדף', כפי שאמנם אירע בשלהי מאי 1967. תעלומה אחרת בהקשר זה היא מה הייתה עמדתו של מנהיג המפד"ל, שפירא, בנושא הנשק הגרעיני. כמי שהיה חבר כמעט בכל ממשלות ישראל מאז קום המדינה, חבר בוועדת השרים לענייני ביטחון ודמות מפתח בהרכבים הקואליציוניים המשתנים, אין ספק שהוא היה 'שותף סוד' ברמה כזו או אחרת למיזם הגרעיני, וודאי הייתה לו השקפה בנושא. לנוכח מרכזיותו של שפירא במהלכים הפוליטיים הפנימיים שקדמו למלחמת 1967 והעובדה שהסוגיה הגרעינית עמדה על סדר היום של בכירי מקבלי ההחלטות בישראל באותה עת, חיוני שהמחקר ייתן את הדעת לגישתו בסוגיה הגרעינית. להערכתי עשוי להימצא בה המפתח להבהרת עמדתו התמוהה לכאורה באותם הימים, כמי שמצד אחד שלל בכל תוקף יציאה למלחמה ומצד שני קידם בכל מחיר את מועמדותו לתפקיד של דיין. האחרון תמך במפורש ביציאה למלחמה וגם היה מחסידי פיתוח הנשק הגרעיני, אף אם לא קיבל את הצעתו של פרס לגבי הפעלתו בראשית יוני במפגן ראווה הרתעתי. שפירא היה איש השיח המרכזי של פרס, והוא זה שהפגין יותר מכל אישיות אחרת בממשלה את תכונת רפיון הרוח ואת החתירה לעקר את הממשלה מיכולת הכרעה – שני החסרונות העיקריים שאותם תלה הארץ באשכול ובדרכו הפוליטית. בדיעבד תיחשבנה תכונתו זו וגישתו המסויגת בעניין היציאה למלחמה למעלות, משום שצירופן יחדיו הוא שאפשר יותר מכול את הצלחת המערכה הפוליטית המורכבת שתוליך למינוי דיין כשר הביטחון.⁵¹

50 Shimon Peres, *Battling for Peace: Memoires*, London 1995, pp. 166-167 (להלן: פרס, זכרונות); Shlomo Aronson, *Israel's Nuclear Programme, the Six Day War and its Ramifications*, London 1999, pp. 56-57, 66; אבנר כהן, *ישראל והפצצה*, ירושלים ותל-אביב 2000, עמ' 310, 353-354; שגב, 1967, עמ' 341, 347-348.

51 לתיאורים הנוטים חסד לדרך תפקודו של שפירא בימי ההמתנה ראו, למשל, ש' דניאל (עורך), *השר חיים-משה שפירא: דיוקנו של מדינאי דתי*, תל-אביב 1980, עמ' 248-258; אליעזר דון-יחיא, 'מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית: חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים', בתוך: אשר כהן וישראל הראל (עורכים), *הציונות הדתית: עידן התמורות*, אוסף מחקרים לזכר זבולון המר, ירושלים 2004, עמ' 148-151.

בדיונים שהתקיימו ב-25 במאי במוסדות פוליטיים של מפא"י ורפ"י ניכר היה שהמסרים אשר החלו להופיע בעיתונות זוכים לתהודה המבוקשת. בפתחת ישיבתה של מזכירות רפ"י קבע פרס: 'להערכתנו המדינה נמצאת במצב הכי גרוע מאז שהוקמה'. הוא הגדיר את יעדה של מפלגתו בלשון דומה לזו שהופיעה במאמר המערכת בהארץ: 'המטרה להקים הנהגה לאומית', וציין כי 'הבעיה היא לפעול כאילו יש לזה סיכוי'. על רקע קירבת הדעות בין רפ"י להארץ, ולנוכח הפגישה בין בן-גוריון לבכירי מערכת העיתון ב-22 במאי והיחסים הקרובים בין פרס לשוייצר, מתעוררת מאליה השאלה אם התקיימה בימי ההמתנה מידה כזו או אחרת של תיאום עמדות בין העיתון לבין בכירים במפלגה. מה שגלוי הוא שהייתה מידה של התאמה בין עמדותיהם. בהקשר זה מעניין להיווכח שמחשבות על גיוס העיתונות לצורך קידום השקפות המפלגה שררו בקרב בכירים ברפ"י. חיים הרצוג, 'הפרשן הלאומי' בימי המלחמה, אמר בישיבת המזכירות הנדונה: 'דעת הקהל בעד החזרת צמרת רפ"י לראשות המדינה. השאלה אם אין צורך לעשות פעולה במישור העיתונאי, שתביא לידי כך שהציבור ירגיש שמשקפים את דעתו'. חבר הכנסת עמוס דגני הציע ליצור באמצעות עיתוני פרובינציה מצב של ציפיות לממשלה אחרת, ולהפיץ בדרך זו ידיעות על אי שקט במקומות שונים ברחבי הארץ. פרס הזהיר את חבריו מלנסות לארגן את דעת הקהל, פן הדבר יפעל כבומרנג. 'אם נתחיל בכך', התריע, 'נצא בהפסד'. בין שנהג פרס ברוח אזהרתו ובין שלא, הוא הבין היטב שיש דברים שגם כאשר עושים אותם, אין לדבר עליהם בפורום כה רחב; יש למדר ולהצניע אותם ככל הניתן (מחשש ל'בומרנג', כלשונו) ולבטח אין ברכה למבצעייהם בתיעודם. פרס פסק: 'לא נציע שום דבר כי יציגו אותנו כרוצים לתפוס מקום בממשלה בשעת חרום'. כאמור, לא ידוע כיצד נהג פרס בקשריו הדיסקרטיים עם העיתונות, שהרי מעלתם ויעילותם של קשרים אלה הייתה טמונה בראשונה בשמירת סודיותם, אך מה שברור ומתועד הוא שבאותה עת היה פרס נתון כל כולו לתיאום מהלכים שיאפשרו לרפ"י לתפוס מקום בממשלה בשעת חירום.⁵²

בשעות הערב של ה-25 במאי אמרה גולדה מאיר בישיבת מזכירות מפא"י שהארץ מלאה לחישות על צירופים ושינויים בהנהגת המדינה. 'נשאלת השאלה האם בנו, בעורף, תעמוד הרוח לא להחליש את הכוח שיש לנו. [...] מחר בבוקר בהארץ, בצהריים בעתוני הערב יחזרו לשאלה הזו בוקר וצהריים, בוקר וצהריים'. סגן ראש העיר תל-אביב, אברהם עופר, אמר דברים שהיו מעין תמונת ראי לגישה שהציג פרס במזכירות רפ"י: 'הייתי שמח לו בצורה מקובלת על מדינה דמוקרטית היינו מגיעים בשעת חירום לצירוף אישים או מפלגות לממשלה [...] אבל זה לא יכול להעשות בצורה של פוטש, כאילו כבר קרה משהו'. כלומר, עופר לא פסל את התוצאה הפוליטית של ה'פוטש', אך סבר שחיוני להקפיד שהמהלך יתנהל על פי הכללים המקובלים במדינה דמוקרטית, תוך

52 פרוטוקול מזכירות רפ"י, 25.5.1967, אמ"ע, 25-1967-3-5.

שימוש בכלים דמוקרטיים ותוך שימור המערכת הדמוקרטית. ראש הנהלת הקואליציה, חבר הכנסת משה ברעם, הבהיר לחבריו כי אין לחמוק מדיון בנושא הרכב הממשלה, ונימק: 'קודם כל, ישנה תביעה כזאת בעתונות'. שר החינוך, ארן, סיפר לחבריו:

אני רוצה לגמרי בפשטות להגיד שזה יומיים-שלושה ימים בצורות שונות [...] מערערים את מעמדה של הממשלה בעיני העם. [...] בא אלי [...] פרסונה מהעולם הד'ורנליסטי ולא קטלא קניא. הוא התחיל מכך שיש ידיעות מחרידות על חוסר ישע, על חוסר כושר החלטה וכו'. הביסוס הזה מלווה בהצעות שונות של שינויים בממשלה. [...] ערעור המוראל של הציבור בתוך המדינה, וקודם כל ערעור המוראל של הצבא שלכל הדעות, עד ליומיים אלה, היה איתן.

חבר הכנסת ישראל קרגמן, יושב ראש ועדת הכספים של הכנסת, מצא ש'האלטרואיזם של המפד"ל, רפ"י ועתון הארץ ועוד כאלה, אינו טהור ביותר [...] זהו מעשה של חתירה'. גולדה חתמה את שלל ההתייחסויות להתבטאויות המופיעות בעיתונות בנוגע להרכב הממשלה: 'יושבים עכשיו הרבה כתבים בארץ. לא חשוב שהם לא יודעים לקרוא עברית. לכל כתב זר יש כתב מקומי. האם הם לא יודעים מה שכותב רוזנבלום, מה כותבים בהארץ?⁵³ בשלב זה השימוש באימים שהעיתונות מטילה לכאורה על מפלגת השלטון נועד בעיקרו לצורכי גיוס פנימי וניכר בו המאמץ לצייר דמויות מוחשיות של 'אויבים', שעל חברי מפא"י להיאבק ב'התנחלות' דעותיהם בציבור הרחב. למעט מאמר מערכת אחד בשלושת העיתונים הנפוצים במדינה ומעורבות שגרתית של עיתונאים ועורכים בבחישה הפוליטית, שיעודה היה בראש ובראשונה איסוף מידע לצרכים מקצועיים, אין לומר שהעיתונות ניסתה עד אז להתערב באורח יוצא דופן בהכוונת התהליך הפוליטי.

מציאות זו השתנתה ב-26 במאי, עם הופעת מודעה אנונימית בעמוד הראשון בהארץ הקוראת להקמת ממשלת חירום, בחתימת 'אזרח' ששמו וכתובתו, כך נכתב בתחתית המודעה, שמורים במערכת.⁵⁴ במקביל נתן גם המדור 'מכתבים למערכת' ביטוי לדעה שנחוץ שינוי בהנהגת המדינה. בראשו פורסם מכתב מאת מאיר ורטה, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים, שהביע את הסכמתו עם מאמר המערכת של הארץ יום קודם לכן, אשר עסק בחיזוק כושר ההכרעה הלאומי. ורטה טען שחובה על הממשלה לצרף אליה את בן-גוריון כשר בלי תיק ולשתפו בדיונים ובהכרעות.⁵⁵ אם

53 פרוטוקול מזכירות מפא"י, 25.5.1967, אמ"ע, 90-1967-24-2.

54 הארץ, 26.5.1967.

55 מאיר ורטה, 'מכתבים למערכת: בן-גוריון לממשלה!', הארץ, 26.5.1967. אמנון רובינשטיין ציין בשגגה כי המאמר שאליו התייחס ורטה פורסם ביום שבו נדפס המכתב למערכת, והוסיף: 'זה היה שיא עיתונאי – מכתב התומך בעמדת העיתון, שכתבו לא יכול היה לקרוא בעיתון – עובדה

השם והכתיבת שמורים במערכת
הארץ, 26.5.1967, עמוד ראשון

מאמר המערכת ב-25 במאי סימן תפנית בגישתו של הארץ כלפי עניין פוליטי מסעיר העומד על סדר היום, הרי כעבור יום התברר שהתביעה להחלפת צמרת קבלת ההחלטות במדינת ישראל זוכה לעוד ועוד ביטויים בהארץ.

במאמר המערכת שהופיע בהארץ ב-26 במאי, נכתב כי 'המזדמן לשוחח עם המגוייסיים, נוכח לדעת כי הם בוטחים בכוחם, בצידום, בנשקם; אך ביטחון זה אינו מתבטא בקולניות ובדיבור הפגנתי'. [...] שעת חירום זו הולידה מאמץ לאומי כביר, ראוי להוקרה. [...] המצב הנוכחי של המתנה דרוכה דורשת עצבים חזקים מכולנו'.⁵⁶ לעומת זאת, התרעומת על הממשלה באה לידי ביטוי במאמר הראשי מאת פולס ובמאמר מאת שבתי טבת. כותרות מאמריהם חשובות יותר מתוכנם. נכתב בהן: 'נאצר חוזר לשנת 1956' ו'מערכת סיני, מערכה ב'. השתמע מהן בבירור כי אם שבים ימי מלחמת סיני אזי יש להעניק סמכות צבאית למפקדה של המלחמה ההיא, קרי רמטכ"ל צה"ל באותם ימים, משה דיין. כחושף טפח ציין פולס: 'מספרים כי רב-אלוף משה דיין העריך מייד

שיצרה מרירות עצומה'. רובינשטיין, 'עיתון הארץ וממשלת אשכול', בתוך: ססר (עורך), שישה ימים, עמ' 229. ייתכן שמכתבו של ורטה אמנם עורר התמרמרות, אך לא מהטעם שתלה בו רובינשטיין במאמרו, לבטח בהיסח הדעת.

56 'מיום ליום: בנשימה עצורה, ובאומץ לב שקט', הארץ, 26.5.1967.

את כוונות המצרים. [...] יתכן גם שגילה כאן חוש מפותח יותר מאחרים,⁵⁷ כלומר מאשכול. באותו יום המליצה גולדה מאיר לאשכול למנות את אלון כשר הביטחון, אך הוא דחה את הצעתה.⁵⁸

ב-27 במאי קיימה הממשלה ישיבה לילית ארוכה, כוועדת שרים מורחבת לענייני ביטחון, עם שובו של אבן משיחותיו בחו"ל. אשכול התריע בפני עמיתיו כי דחיית ההחלטה על יציאה למלחמה עלולה לפגוע קשה באמון העם בממשלה והביע את דאגתו מ'רוח תזזית רעה, רוח זלעפות פה בארץ, כאילו אנו במצב שאנו לא יכולים ולא מסוגלים לצאת למלחמה ואנו צריכים להתחפר'. דברים ברוח זו, השוללים מלחמה יזומה כעת, אמר טרם הישיבה פרס לספיר, והאחרון אימצם כלשונם בנימוק כי 'זו איננה רק תכססנות בין מפלגתית'. דעות השרים בסוגיית היציאה המיידית למלחמה נחלקו שווה בשווה – תשעה לעומת תשעה. בשתי פגישות שהתקיימו בביתו של בן-גוריון לפני ישיבת הממשלה הוא הציע שרפ"י תתבע שדיין יהיה ראש ממשלה ושר ביטחון. פרס הציע לתבוע את מינוי דיין כרמטכ"ל או כשר ביטחון, כאמצעי לדחות את פתיחת המלחמה.⁵⁹ בזמן שהתנהלה ישיבת הממשלה הגיע לבית בן-גוריון אורח. 'שעה לפני חצות בא אצלי שוקן עם מאמר מערכת בשביל הארץ של מחר: מחייב התקפה על מצרים ודורש חזרתי לשלטון. אמרתי בקיצור דעתי שאינה מזדהה עם מאמרו [שהרי בן-גוריון התנגד ליציאה למלחמה] ובקשתיו שלא יזכיר שמי. אמר שלא יוכל כבר לתקן המאמר – אפשר רק לא להדפיסו'. למחרת רשם בן-גוריון: 'מאמר המערכת נדפס הבוקר בהארץ כמו שהוצע'.⁶⁰ בפסקה האחרונה במאמר המערכת נכתב:

בחוגים רחבים של העם נפוצה הרגשת אי-אמון כלפי הממשלה בהרכבה הנוכחי. יש לשנות את ההרכב הזה, כדי לטעת מחדש בציבור את התחושה כי גורלו נתון בידי הנהגה בעלת כושר איבחון ויכולת עשייה ותימרון. אישיותו של בן-גוריון מגלמת בעיני עם ועולם את רצונה הנחוש של ישראל לעמוד אף במבחנים קשים ביותר; הוא גם הוכיח לא פעם כי הוא זהיר בהזדמנויות בהן דרושה זהירות [נראה שזה מה שבן-גוריון ביקש שיוכנס למאמר]. ההתנגדות העיקשת מצד הנהלת

57 הארץ, 26.5.1967.

58 אליהו אגרס, גולדה, תל-אביב 1969, עמ' 126.

59 גלוסקא, אשכול, עמ' 318 [מכאן הציטטה השנייה]; ימימה רוזנטל (עורכת), לוי אשכול: ראש הממשלה השלישי, מבחר תעודות מפרקי חייו (1895–1969), ירושלים תשס"ב, עמ' 540 [מכאן הציטטה הראשונה]; יומן בן-גוריון, 27.5.1967, אב"ג; דיין, אבני דרך, עמ' 413; פרס, קלע דוד, עמ' 198. פרוטוקול ישיבת הממשלה כוועדת שרים מורחבת לענייני ביטחון ב-27.5.1967, אינו פתוח לעיון ציבורי החוקרים. יודגש כי ישיבת הממשלה לא התקיימה הצבעה. אומדן יחסי הכוחות בה מבוסס על התבטאויות השרים במהלך הדיון, שמהם נוהגים להקיש כיצד היו מצביעים בפועל.

60 יומן בן-גוריון, 27.5.1967, 28.5.1967, אב"ג.

המערך [הכוונה לגולדה מאיר], אשר גם בשעה זו דואגת קודם כל לכך, שמעמדו של ראש הממשלה הנוכחי לא ייפגע, אינה הולמת את האחריות אשר יש לתבוע בשעה הרת-גורל זו גם מיריביו המפלגתיים של בן-גוריון.⁶¹

באותו יום הורגש שעימוד הידיעות נעשה בדרך שניזונה לא רק מטעמים של עריכה עיתונאית ראויה, אלא גם שכוונה להחרפת ביטוייה של המחלוקת הציבורית ואופני השתקפותה. מתחת למשאל בזק בין אישי ציבור, שרובם המכריע תמך בהקמת ממשלת חירום, שובצה ידיעה שסקרה את עמדת גולדה מאיר, כי 'דיבורים על שינויים בממשלה אינם מחזקים אותנו עתה'.⁶² בה בעת גבר הלחץ גם במדור 'מכתבים למערכת'. נתן זך טען כי אין ספק שאפשר יהיה לעמוד במערכה ללא עזרתה של גולדה מאיר ומזכירות מפא"י, אך לעומת זאת ויתור על שירותיהם של אנשים כדיין ופרס עלול להיות משגה חמור. אנשי המחלקה לכימיה באוניברסיטה העברית בירושלים, בראשותו של ד"ר ישראל שחק, הצטרפו לדרישה להקמת ממשלת חירום. עמוס קינן, שחמישה ימים קודם לכן כתב בעיתונו, 'ידיעות אחרונות', שכיום 'שום ישראלי לא יעלה בדעתו שאמנם אפשר להשליכנו לים', ושיבח את העם הנוהג בבגרות ובאחריות, ללא בהלה ולכן גם אינו זקוק לטפיחה מרגיעה על השכם, מצא לנכון לשגר מכתב למדור המכתבים למערכת של הארץ. הוא קרא בו להחליף את ההנהגה, שכן העלייה השנייה אינה מסוגלת לטפל במצב שנוצר, ותבע: 'יש להלום ולא להפסיק להלום עד שיושג השלום [...]'.⁶³ מיכאל קרן מציין כי בתמיכתם של האינטלקטואלים בדיין היה ממד אי רציונלי. אין ספק שתגובתם הספונטנית והעצמאית לנוכח האירועים הדרמטיים הייתה חפה מרוב, גם אם ידוע שאפרים קישון התבקש על ידי פרס, בנוכחות דיין, להביע במעריב תמיכה במינוי דיין.⁶⁴

בשעה שמונה וחצי בערב ה-28 במאי נשא אשכול נאום לאומה ברדיו, שהוכתר עד מהרה בתואר 'נאום הגמגום'. בהקלטה של הנאום המצויה בקול ישראל טושטש הגמגום עצמו, אם בגלל תיקוני עריכה נאיביים של טכנאי לאחר השידור ואם משום שמישהו סבר כי מוטב לתקן את הפגם 'למען ההיסטוריה'.⁶⁵ תוכנה של ישיבת הממשלה, שהסתיימה בשעות הקטנות של הבוקר ב-28 במאי, לא נודע בציבור.

61 'מיום ליום: נגן על זכויותינו', הארץ, 28.5.1967 [הדגשות שלי – מ"ח].

62 הארץ, 28.5.1967.

63 מדור 'מכתבים למערכת', הארץ, 28.5.1967; עמוס קינן, 'ימים של אווירה', ידיעות אחרונות, 23.5.1967.

64 מיכאל קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, תל-אביב 1991, עמ' 96-99; שגב, 1967, עמ' 329.

65 ראיון המחבר עם יצחק רועה, 10.5.2003. רועה היה אז מראשי מערכת החדשות בקול ישראל.

הציפייה הדרושה שרווחה בחוגים נרחבים בדעת הקהל לקבלת החלטה על יציאה למלחמה בעקבות שובו של אבן מפגישותיו עם ראשי מדינות המערב, נכזבה. במקום הכרזת מלחמה נשא אשכול נאום לאומה ברדיו שממנו התקבל הרושם כי בראש ממשלת ישראל עומד 'אדם שבור ורצוף, המגמגם בקושי תמליל שמישהו אחר כתב לו'.⁶⁶ כך תיאר פרס כעבור ארבע שנים את נאום אשכול:

השידור היה טראגי; אשכול היה צרוד ויגע, החלטת הממשלה שקרא הוכנה ברגע האחרון והיו בה תיקוני סגנון שלא ראה לפני השידור. מאות אלפים חיילים ואזרחים, שמעו אותו קורא בראדיו בקול-מעומעם ובחוסר-ישע. כבר קודם היה חשד, שבראש המדינה עומדים אנשים שאין בכוחם להחליט בעניין גורלי. הרושם נתחזק מתוך הזעזוע הדרמטי המפתיע של השידור הזה.⁶⁷

הארץ הגיב על הנאום במאמר מערכת שקבע כי הוא הגדיל את מספר המפקקים בכושרו של אשכול לעמוד בראש המדינה. לעומתו, 'בן-גוריון סיפק לקואליציות של מלחמת העצמאות ושל מבצע סיני – מחשבה מרחיקת ראות, תושיה, צלילות דעת בהערכת מצבים המשתנים במהירות, כוח הכרעה בהליכה קדימה כמו בנסיגה, ובדחיית עצות בלתי שקולות'. הארץ הגדיר את ההצעה שבן-גוריון ייטול לידיה את ראשות הממשלה, משה דיין יכהן כשר הביטחון ואשכול 'רכז בידיה את הטיפול בעניינים "אזרחיים" כ'נבונה', ותבע מן המערך להקריב 'את האנוכיות המפלגתית שלו'. משמעותה המעשית של הצעת הארץ הייתה לבטל נוכח שעת החירום את הכרעת הבוחר הישראלי, להתעלם מיסודות השיטה הדמוקרטית המבוססת על מפלגות, ולהעמיד בראש המדינה ובניהול ענייניה הרגישים ביותר גורם פוליטי שזכה בבחירות לגיבוי חלק קטן בציבוריות הישראלית. עם הבעיות הנוכחיות, חתם בריש גלי מאמר המערכת, יוכלו להתמודד 'רק המוכשרים והחזקים ביותר מבין מנהיגינו'.⁶⁸ שבוע קודם לכן מצא שוייצר כי נאצר אינו היטלר, אך כעת פסק שיף במאמר הפובליציסטי הראשי: 'נאצר מדבר ברורות, כשם שעשה זאת היטלר ערב מלחמת העולם השנייה. מדהים עד כמה שעם, שעבר שואה במלחמת העולם השנייה, מוכן היה להאמין ולהסתכן פעם נוספת'. שיף ראה את שורש המשבר בכך שהציבור הישראלי התרגל לשים ללעג את ה'ביטחוניזם',⁶⁹ מגמה שהייתה מזוהה עם ראשי רפ"י. באותו בוקר הופיע בראש המדור 'מכתבים למערכת' בהארץ המכתב הבא:

66 אורי אבנרי, 'מחול השדים', העולם הזה, 31.5.1967.

67 פרס, קלע דוד, עמ' 195.

68 'מיום ליום: דרושה מנהיגות לאומית', הארץ, 29.5.1967.

69 זאב שיף, 'שעון החול', הארץ, 29.5.1967. לשיאה הגיעה ההשוואה לימי השואה במאמר ראשי של אליעזר ליבנה, 'סכנת היטלר חוזרת', הארץ, 31.5.1967. וכן במדור 'מכתבים למערכת' שהופיעו

ככאב שמעתי את נאומו המגומגם של ראש הממשלה ושר הבטחון שלנו
אמש בחדשות של השעה שמונה וחצי. אולי עכשיו יבין ראש הממשלה
הנכבד שהמשא כבד מדי בשבילו, ויעביר אותו למתאימים יותר? ילמד
ראש הממשלה מהעם להקריב אינטרס אישי לטובת המדינה, כשם
שעושים זאת המגוייסים. א' אלוני, גבעתיים.⁷⁰

שעות אחדות בלבד הפרידו בין הנאום, חיבור המכתב והופעתו בדפוס, וזאת בעידן
הטרור מחשב בכל בית והדואר האלקטרוני. הפרסום המידי של המכתב ביטא את
התמורה שהתחוללה בדרך התנהלותו של הארץ בתקופת ההמתנה. העיתון הואשם
כבעל עניין הנדחק לתפקיד מְקַדֵם ומבצע ולעתים אף יוזם מהלכים פוליטיים. מכתבו
של אלוני היה הגפרור שהצית את התבערה כלפי התנהלות הארץ בתקופת ההמתנה,
תבערה שפרנסה אין ספור תגובות ותגובות שכנגד במרוצת השבועות הבאים מעל דפי
העיתון כמו גם בעיתונים אחרים. דוד לאזר, ממערכת מעריב, תהה על 'שרותו המצויין'
של הדואר וציין בציניות כי רק במקרה היה 'דמיון מפתיע' בין אחת העקיצות שנכללו
במאמר המערכת של הארץ לבין המכתב. דוד שחם, מיועצי התדמית של אשכול
בשעתו, העלה במדור המכתבים למערכת של דבר חשד מופרך כי המכתב פוברק
במערכת הארץ.⁷¹ אחד מקוראי הארץ סבר כי 'מי שכותב ועוד בשעה זו בצורה כה
חצופה ומגונה כלפי ראש הממשלה – אינו ראוי שמכתבו יודפס. זה מוסיף מעט מאד
כבוד גם לאכסניה. אם ללמוד מזאת על דברים אחרים המתפרסמים בעתונכם, הרי
שהעורך שנתן למכתב בנוסח זה לעבור לראש מדור המכתבים למערכת – שרת את
עתונכם שרות של דב'.⁷² עיתון הארץ נהפך למוקד העניין במקום שיהיה מקור למידע,
לפרשנות, להבעת דעה ולטיפוח עולם ערכים והשקפת עולם. פעילותו דחקה אותו אל
מרכז זירת העימות, וכרסמה בעיניהם של עיתונאים בעיתונים מתחרים בערכם של
'השיקולים המקצועיים' העומדים מאחורי עשיית העיתון ועריכתו.

אלי אלוני, תעשיין בעל מפעלי מתכת, הוא היום בן למעלה מ-80. מיד לאחר
שמיעת נאומו של אשכול ברדיו, נתן כסף לבנו וזה יצא רכוב על קטנוע למערכת הארץ.
אלוני הנחה אותו לבקש לפרסם את מה שחיבר כמכתב למערכת, ואם לא תיענה פנייתו
מיידית, לפרסם זאת כמודעה בתשלום. אלוני עלה בשנת 1935 מגרמניה, היה חבר

באותו יום, אשר בשלושה מהם נזכרו לגנאי צ'מברליין ומדיניות הפייסנות ערב מלחמת העולם
השנייה. לאחר המלחמה פטר פרס את ההשוואה כך: 'אין טעם להכנס בדקדוקי השוואה. האמנם
נאצר דומה להיטלר, או איננו דומה לו. אין טעם לערוך השוואות בין אנשים, כאשר הדמיון במצב
ובכוונה דיבר בעדו'. פרוטוקול מרכז רפ"י, 19.6.1967, אמ"ע, 28-1967-5.

70 א' אלוני, 'מכתבים למערכת: שידורו של אשכול', הארץ, 29.5.1967.

71 דוד לאזר, 'בזכות הגימגום והמעש', מעריב, 2.6.1967; ד' שחם, 'קוראינו כותבים: "מכתב" על
שידור ראש-הממשלה', דבר, 1.6.1967.

72 א"ד ליכטמן, 'התגובה על השידור', הארץ, 30.5.1967.

באצ"ל ולאחר הפילוג בארגון הצטרף ללח"י. במלחמת העצמאות שירת בגדוד 89 שעליו פיקד דייין. גיסו היה שייקה ברקת, ראש אגף מודיעין בחיל האוויר.⁷³ במכתב נוסף ששלח אלוני לדיין ב-31 במאי, עם העתקים לבן-גוריון ולבגין, נכתב כי אם דייין לא יתמנה תוך כמה שעות לשר הביטחון, 'והיה וכל הפעולות בכוון זה לא יצליחו, אני מקווה שחשיבות הקונסטיטוציה שלנו קטנה מחשיבות עצם קיומנו, גם הגנרל דה-גול, הועלה ע"י הצבא לשלטון בשעת חרום, והיום הוא מקיים בחירות פרלמנטריות ואין איש מטיל דופי בכוונותיו הפטריוטיות'.⁷⁴

מיד לאחר 'נאום הגמגום' נועד אשכול עם המטכ"ל. האלופים, שהפגינו קוצר רוח בולט, דחקו איש-איש בסגנונו בראש הממשלה שתתקבל הכרעה מיידית על פתיחה במלחמה. האלופים אריאל שרון, אברהם יפה ועוזי נרקיס הבלוטי בדבריהם חשש מפני 'ערעור הרוח בעם' אם לא תתקבל החלטה מיד. נרקיס אף מצא לנכון לעשות אנלוגיה עם ה'זכרונות מתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה ביחסי גרמניה-צרפת'. רבין קבע בסיכום הדיון, לאחר יציאת אשכול מחדר הישיבות, כי 'זאת לא ציונות לומר שאם יש סיכוי לצבא הזה – הוא בשמירת המוראל שלו', כלומר המורל הוא מרכיב קריטי והכרחי ביכולת התפקוד הצבאית וחיוני לגונן בכל מחיר מפני פגיעה בו. רבין לא חשש למורל האלופים. למעשה העביר הרמטכ"ל מסר לפקודיו הבכירים לבל יהינו בצאתם מחדר הישיבות להשתמש ב'מוראל הגייסות' כנימוק לצידוק עמדתם במחלוקת בין הדרג האזרחי לדרג הצבאי, בעת מגעיהם עם חיילי המילואים המגויסים ואולי גם עם פוליטיקאים. ברוח זו ממש הזהיר פנחס ספיר בישיבת הממשלה שקדמה לדיון במטכ"ל (תוך 'קריצה' לממדי גופו): 'לטלטל אותי – אין בזה סכנה, אבל לטלטל את דעת הקהל, זה מסוכן ביותר'. נראה שאמירה אחת שיקפה יותר מכול את אוירת הדיון במטכ"ל. ראש אגף המודיעין, האלוף יריב, הודה לקראת סיום הישיבה באזני עמיתיו: 'אני כראש אמ"ן נכשלתי, לא צפיתי האפשרות שבאה עלינו'.⁷⁵ בהודאתו זו בתום הוויכוח הסוער עם העומד בראש הדרג האזרחי, הובלע גם הממד של 'הצנע לכת' כלפי עמיתיו הבוטחים בעמדתם והנסחפים בהכרזות גורפות בשם 'העם' ו'המדינה'. מעבר לכך נראה כי יש מידה רבה של הגזמה בתיאורים על 'מרד גנרלים' שקרם עור וגידים בשלהי מאי. נכון לייחס את התבטאויותיהם של האלופים במפגשיהם עם הדרג האזרחי בימי ההמתנה יותר לגסות רוח ולביטויים קסרקטיניים ולאופיים הייחודי של חברי מטכ"ל 1967, שרובם היו לימים פוליטיקאים והניחו ללשונם – להבדיל ממעשיהם – הבוסרית עדיין בעניינים מדיניים לגלוש לתחומים לא להם. בצד אלה הנחו אותם דאגת אמת

73 ראיון המחבר עם אלי אלוני, 11.4.2003.

74 מכתב א' אלוני למשה דייין, 31.5.1967, אב"ג.

75 'קד"מ רמטכ"ל – 28 מאי 67 לילה', א"צ, 1176/192/1974; פרוטוקול ישיבת הממשלה, 28.5.1967, ג"מ; הבר, היום, עמ' 194-198. השוו, גלוסקא, אשכול, עמ' 334.

ושיקולים מקצועיים שהוצגו בחריפות יתר לצורכי שכנוע.⁷⁶ האיפוק הרב כלפי האלופים שגזר על עצמו אשכול בדיונים עם צמרת צה"ל ולאחריהם היה עוד עדות לפער בין הדרך שבה התפרשו מדיניותו וכושר מנהיגותו ברחבי הציבור לבין העוצמה, התבונה והסמכות המנהיגותית שהפגין בפועל. בשימוש שנעשה ב'נאום המגומגם' ובמפגש עם המטכ"ל ב-28 במאי נחשפו תהומות חסרונותיה של הדמוקרטיה הישראלית ואיתנות יסודותיה תוך שעות ספורות.

ה. הארץ במתקפה, הארץ במגננה: 29 במאי עד 1 ביוני

תוכנה של פגישת אשכול עם המטכ"ל לא נותר בגדר סוד. בן-גוריון התכוון להתייחס למחרת היום, ב-29 במאי, להלך הרוחות שנשקף בה ולהבליט את כפיפות מפקדי הצבא לגורמים האזרחיים במסגרת הנאום שתכנן לשאת בכנסת בעקבות הודעת ראש הממשלה. הקואליציה לא אפשרה דיון פתוח על דברי אשכול, ובן-גוריון פנה להציג את דבריו במסיבת עיתונאים שכינס. בין היתר, הוא הכריז כי 'צבא בארץ דימוקרטי אינו פועל על דעת עצמו, ולא על דעת מפקדיו הצבאיים, אלא על דעת הממשלה הציבילית ולפי הוראותיה. [...] בוודאי שבמלחמה לא יעשה הצבא שום דבר על דעת עצמו [...]'. לכאורה אלה דברים מובנים מאליהם, אך הבקאים בדרך התנהלותם של החיים הפוליטיים יכולים היו להבין מהלשון הנחרצת שנקט בן-גוריון, שאם נדרשת אמירה כה בוטה בתחום יחסי שלטון אזרחי ופיקוד צבאי, הרי שהמסר האופרטיבי הוא שקיימת בעיה חמורה בכפיפות הדרג הצבאי לזה האזרחי ומכאן שנחוצה תמורה פרסונלית בהנהגה האזרחית.⁷⁷

במאמר המערכת בהארץ נכתב, כתגובה לנאום אשכול בכנסת ב-29 במאי, כי סיפק מילים שבלוניות למדי על התגייסות ועל עמידה איתנה, ותו לא.⁷⁸ הארץ חצה בגליון זה קו אדום המבדיל בין מחלוקת פוליטית עזה, שלעתים קרובות יש לה גם ממד אישי נוקב אך לגיטימי ביסודו, לבין השתלחות חסרת רסן המכוונת לפגוע באופן אישי. באותו יום לא עיתונאי ממערכת העיתון חיבר, כנהוג, את המאמר הראשי המופיע בצמוד למאמר המערכת, אלא המנהל הכללי של התאחדות האיכרים, יצחק זיו-אב. תחת הכותרת 'אחת

76 שם, עמ' 366-370; מרדכי בר-און, 'רפרוף כנפי הפרפר: הרהורים על מלחמת ששת הימים בעקבות ספרו החדש של מיכאל אורן', עיונים בתקומת ישראל, כרך 12 (2002), עמ' 636-637. השוואה, Yoram Peri, *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*, Cambridge 1983, pp. 244-251; אורן, שישה ימים, עמ' 169-171; מוטי גולני, מלחמות לא קורות מעצמן: על זיכרון, כוח ובחירה, מושב בן-שמון 2002 (להלן: גולני, מלחמות), עמ' 195-202.

77 דברי בן-גוריון צוטטו למחרת במלואם במרבית העיתונות היומית. 'ב.ג.: התנהגותנו והנהגתנו בימים הבאים יכריעו גורלנו לשבט או לחסד', הארץ, 30.5.1967; השוואה, שלום, כאש בעצמותיו, עמ' 220-223.

78 'מיום ליום: הודעת ראש הממשלה', הארץ, 30.5.1967.

שהיא המכשול', ובסגנון ה'אני מאשים' הנודע של אמיל זולא בימי פרשת דרייפוס, כתב זיו-אב: 'אני מאשים את גולדה מאיר בקנאות פוליטית הרסנית. [...] אני מאשים כאזרח, כיהודי, כציוני. [...] אני מאשים את גולדה מאיר בחתירה תחת ליכוד לאומי'. הוא תבע לכונן ממשלת אישים במקום ממשלה של מפלגות.⁷⁹ להתקפה החזיתית על מאיר, שהייתה מבחינת הארץ ורפ"י הסמל ל'אנוכיות המפלגתית' של מפא"י, היה גם יסוד ענייני שאין לבטלו. זה כבר הייתה מאיר יריב בולט של רפ"י בזירה המפלגתית; עתה היא הייתה הגורם רב העוצמה ביותר במערכת הפוליטית – מתוקף תפקידה ומתוקף עמדותיה כאחד – שהתנגד עד חורמה לנטילת סמכויות מאשכול לטובת ראשי רפ"י.⁸⁰ בד בבד נראה כי לטון ולסגנון ההשתלחות כלפי מאיר, שהיה ייחודי לכתובתה בלבד, נלווה גם ממד שוביניסטי מובהק, שזכה למיצויו בתיאורה בידיעות אחרונות כ'איש החזק' של מפא"י ובהכתרתה בתואר 'FEMME FATALE' ('אשה פטלית').⁸¹ מתחת למאמרו של זיו-אב, שוב בעריכה מגמתית ומכוונת, שובצה בהארץ ידיעה חדשותית כי בטבריה הוקם מטה משותף לאנשי הקואליציה והאופוזיציה, והמסקנה המתבקשת: כמו בטבריה – כך בכל הארץ.

מכאן ולאורך כמה שבועות היה המדור 'מכתבים למערכת' של הארץ זירת התגוששות בין תומכי בן-גוריון והקו הפוליטי השליט בעיתון לבין תומכיו של אשכול. מטבע הדברים לא מפרסמים במדור מסוג זה את כל המכתבים המגיעים למערכת.

- 79 יצחק זיו-אב, 'אחת שהיא המכשול', הארץ, 30.5.1967. על אוירת השנאה שטופחה כלפי גולדה מאיר מלמד מכתב שנשלח אליה באותם ימים, אחד מני רבים שנכתבו לאחר שפורסם בהארץ מאמרו של זיו-אב: 'יישר כוחך! בשעה שמלחמת שמד נערכת נגדנו, באמת מוטב שתבוא עלינו שואה מידי הסוציאליסטים נאצר וחבריו, ודגלים אדומים יתנופפו על קברינו וחורבותינו, מאשר לתת ההנהגה בידי בן-גוריון שיציל את שארית פליטת ישראל! יישר כוחך! ולואי ונספיק אף אנו לשפוט אותך (ולא רק ההסטוריה)! כי בגלל שנאת אחים כבר חרב הבית השני!' מכתב מאת ל' הנמן מבני ברק לגולדה מאיר, ללא ציון תאריך, התקבל ב-4.6.1967; אמ"ע, 2-932-1967-434. גולדה מאיר אמרה בישיבת מזכירות מפא"י שהתקיימה ב-1 ביוני: 'בתקופת המאבק החמור ביותר שלנו עם הפורשים, התנהלה נגדי הסתה פרועה של לח"י. גם של אצ"ל, אבל בעיקר של לח"י, בהדבקת כרוזים על הבתים, בכל מיני דרכים. לא פחדתי, אבל להסתה של לח"י יכלה להיות באותם ימים משמעות מסוימת. זה עשרה ימים שמתנהלת נגדי הסתה פרועה, בזויה, על ידי עיתונאים שמקבלים את השראתם לא מן השמים'. פרוטוקול מזכירות מפא"י, 1.6.1967, אמ"ע, 2-24-1967-90. למחרת פורסמה בדבר רשימה מאת זלמן ארן שקרא: 'הרפו מההסתה נגד גולדה!', והזמין בנדיבות כל מי שרוצה להשמיץ בעלי עמדה הדומה לשלה לעשות כן. דבר, 2.6.1967.
- 80 להמחשת עוצמת היריבות תעיד רשימה שהופיעה בינואר 1967 מטעם מערכת ביטאון רפ"י, שבה נכתב כי 'השנאה לחברי רפ"י היא מצפנה העיקרי' של מאיר, אשר תוארה גם כמי שעמדתה מבטאת 'התרחקות מפטריוטיות כנה'. 'דעתה של המערכת: העם של גולדה כבר החליט', מבט חדש, 4.1.1967.
- 81 הרצל רוזנבלום, 'בשולי ידיעות אחרונות: FEMME FATALE', ידיעות אחרונות, 1.6.1947; כתב 'ידיעות אחרונות', 'יום של דיונים סוערים על ממשלת-חירום', שם.

האוניברסיטה העברית בירושלים הייתה המוסד הציבורי המוביל, לצד הארץ, בקריאה להקמת ממשלת ליכוד לאומי. הדבר בא לידי ביטוי, למשל, במכתב המרצים מן החוג למדע המדינה, ובהם בנימין אקצין (שהתעניין קודם לכן אצל יגאל ידין בדבר האפשרות לחולל פוטש צבאי), עמנואל גוטמן ויחזקאל דרור.⁸² עורכי הארץ הקפידו לתת פתחון פה גם למתנגדים לדעותיהם, ברוח האתוס הליברלי-בורגני שבו החזיקו, ושאהד מביטוי היה הרצון לעצב את העיתון כ'שוק' פתוח לחילופי דעות. עם זאת, במדור המאמרים הפובליציסטיים ניתן פתחון פה לעמדה שונה רק לאחר שנפלה ההכרעה על מינוי דיין כשר ביטחון;⁸³ ואילו במדור 'מכתבים למערכת' דאגו שתמיד יופיעו בראשו כמה מכתבים המשבחים את השקפת העיתון, ושהיחס בין המכתבים התומכים בעמדתו לבין השוללים יהיה כ-60 אחוז לעומת כ-40 אחוז. החייל היחיד שהשתתף בפולמוס וציין כי כתובתו היא 'אי שם', היה יורם נמרוד, חבר קיבוץ עין החורש והיסטוריון, שכתב:

המסע לערעור סמכות ראש הממשלה בשעת חרום מקורו באינטרסנטיות מפלגתית צרה. הדוברים בשם אחדות לאומית כאילו הוויכוחים המדיניים שהעסיקו את הציבור בשנים האחרונות לא נגעו בעניני חוץ וביטחון וכאילו לא על כך עיקר חילוקי הדעות – הינם העמדת פנים. [...] מוזר ומצער שדווקא אנשי הארץ אשר בשנות ה-50 ביקרו באופן נמרץ את מדיניות מר בן-גוריון וסיעתו – מתייצבים עתה בראש חזית של מיעוט, הדורש לא פחות מעמדת הכרעה בשם רסיס של מפלגה. [...] הנסיון להקשות על ממשלה זו מבפנים הוא מעשה חבלה שמוטב לא לכנותו בשמו המפורש.⁸⁴

דוד בר רב האי, מראשי מפא"י בחיפה, כתב לגולדה מאיר המותקפת: 'לא אוכל להסתיר ממך את הרגשתי שכאילו עבר עלינו איזה פוטש, איזה 18 לברימר במהדורתו

82 'מכתבים למערכת: בעד קבינט לשעת חירום', הארץ, 1.6.1967; אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו, ביוגרפיה, תל-אביב 2004, עמ' 483. נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים, אליהו אילת, במכתב שנועד לכאורה לחזק את רוחה של גולדה מאיר, כתב לה כי 'דיין רכש לעצמו את המעמד וה"אימגו" שעושים אותו בשעה זו ראוי למשרת שר הביטחון'. מכתב אליהו אילת לגולדה מאיר, 1.6.1967, אמ"ע, 2-932-1967-434.

83 ראו מאמריו של מרדכי קשתן, 'אשכול מול בן-גוריון: שתי דוקטרינות פוליטיות', הארץ, 2.6.1967; הנ"ל, 'מן ה"מחדל הבטחוני" עד ה"מחדל המדיני"', שם, 16.6.1967, 19.6.1967. בימי 'פרשת לבון' פורסמו בהארץ מאמרים רבים שנגדו את קו המערכת ונכתבו בדרך כלל על ידי אישים מהאקדמיה. קריסטל, עמדות, עמ' 88. עמוס אילון, חבר מערכת הארץ שגויס למילואים בימי ההמתנה, סיפר לימים כי שוקן נמנע מלפרסם מאמר ששלח לעיתון ובו הביע את חששו מפני המלחמה הקרבה. ארי שביט, 'געגועים לגן עדן ייקי', מוסף הארץ, הארץ, 24.12.2004.

84 יורם נמרוד, 'מכתבים למערכת: מעשה אנטי-ממלכתי', הארץ, 31.5.1967.

החדשה [...]]. איסוף חתימות, משאלים מסולפים, מודעות בעתון, הכנה לתנועת משלחות – מהדורה ישראלית למהפכות חצר.⁸⁵ את שאמרו נמרוד ובר רב האי המרוחקים ממוקדי הקלחת הפוליטית, קבע מנהיג השומר הצעיר, מאיר יערי, בשפה החפה מהצטעצעות במילים יתרות: 'היה איזה נסיון מבחון לסדר פוטש'.⁸⁶

במקביל הלכה וצברה תאוצה תופעת המודעות בעלות האמירה הפוליטית. ב-30 במאי פורסמה בהארץ מודעה של 'איש א.ת.א. לשעבר' (אזרחים תומכי אשכול – גוף שהוקם בשעתו כדי לסייע בבחירת אשכול כראש ממשלה בבחירות 1965), וזאת על רקע פגישה של פעילים לשעבר בארגון עם פרס, שבה הוא שכנע אותם כי הצבא אינו ערוך דיו מבחינה צבאית לעמוד במלחמה, כי הכרח להתחפר וכי אסור לפתוח במלחמה יזומה. כך נכתב במודעה: 'תוחלף הממשלה הכושלת בממשלת אחוד לאומי בטרם נאחר את המועד'. גם הפעם צוין שהשם והכתובת שמורים במערכת.⁸⁷

משלב זה לא היה עוד צורך במודעות האנונימיות. בהארץ החלו להתפרסם מודעות החתומות על ידי גורמים שונים, החל בהתאחדות הסטודנטים בישראל, עבור בעסקן מפא"י וקבלן הקולות הבאר שבעי, יעקב חלפון, ועד לעשרות אישים שהצהירו כי אין ביניהם קשר מפלגתי, אף שרובם המכריע נמנו עם המגזר החופשי והיו מזוהים עם המפלגה הליברלית (למשל, שמחה ארליך, אברהם קריניצי, יצחק מודעי, יחזקאל פלומין, ולצדם גם – המשוררת דליה רביקוביץ).⁸⁸ ככלל, ניכר היה שמושקעת מחשבה בהכנת המודעות: הן מוקמו בעמוד הראשון, הכילו מלל מועט, האמירה נוסחה בחדות והאותיות שבהן נכתבו היו שמנות וגדולות. בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת גרס חזן

85 מכתב דוד בר רב האי לגולדה מאיר, 3.6.1967, אמ"ע, 434-1967-932-2 ה-18 בכרימר (9.11.1799) הוא התאריך – על פי לוח השנה הרפובליקני שהונהג בצרפת המהפכנית – שבו התחוללה ההפיכה של הגנרל נפוליון אשר השליט משטר המבוסס על ורודנות צבאית בצרפת.

86 פרוטוקול ישיבת הנהלת המערך עם נציגי מפ"ם, 5.7.1967, אמ"ע, 455-1967-932-2.

87 הארץ, 30.5.1967; דוד שחם, 'יצאתי במשלחת לאשכול', אות, 31.5.1973; נקדימון, לקראת, עמ' 140.

88 ראו, הארץ, 31.5.1967, 1.6.1967. ב-30 במאי כתב יעקב חלפון לבן-גוריון: 'מה שלומך? מהעתונות אני לומד שאולי תהיה עסוק בקרוב. תהיה ברוך'. מכתב חלפון לבן-גוריון, 30.5.1967, אב"ג. במכתב קודם ששלח חלפון לאשכול מיד לאחר ועידת מפא"י בפברואר 1965, שהכריעה במחלוקת בין בן-גוריון לאשכול על דרך הטיפול ב'פרשת לבון', הוא תיאר את עצמו כ'קבלן קולות', ציין שבחירות הן מדע ולא מקצוע, והזהיר אותו לבל יעדיף 'את אלון על שמעון [פרס] את גילי על דייך' [...]. לא יעזור לך המנדט שהמפלגה תיתן לך עם אשראי או בלי אשראי. אתה צריך מנדט מהעם והעם יחפש אנשים המוכרים לו, האנשים שהוא נתן להם האימון במשך עשרות שנים'. מכתב יעקב חלפון לאשכול, [אין תאריך מדויק], אב"ג, התכתבות. תחזיתו של חלפון התממשה כלשונה בתקופת ההמתנה.

כי הפיכת המחלוקת הפוליטית ל'מלחמה עיתונאית – זה פשע', ובגין תמה בתגובה: 'האם אנחנו "בעל הבית" על שוקן?'⁸⁹

מעריב התמיד לתבוע את כינונה של ממשלת אחדות לאומית במאמרי המערכת שלו שפורסמו בין ה-24 במאי ל-1 ביוני. עם זאת יודגש כי פרט לשני מאמרים מאת אפרים קישון ונתן אלתרמן, רק מדור זה הוקדש במעריב לנושא. חודה של תביעתו הופנה נגד התכנות העסקנית-מפלגתית בשעת משבר. עורך מעריב, אריה דיסנצ'יק, התריע בשיחה עם המנהל הכללי של משרד ראש הממשלה, יעקב הרצוג, כי 'העם לא יסבול יותר את הסחבת וכי אם הרחבת הממשלה לא תושלם במהרה אין לדעת מה עשוי לקרות'. ב-31 במאי מוקדה דרישת מעריב לשינוי בשלטון במינוי דיין, אשר תואר כ'נכס לאומי ממלכתי', לתפקיד שר הביטחון.⁹⁰

הסערה, אם להזדקק לדימויו של אורי קיסרי, פקדה באותו יום את מפא"י במלוא עוצמתה. אשכול נענה ללחץ הגובר והתרצה לוותר על תיק הביטחון, תחילה לטובתו של אלון. ברם צעד זה נעשה מאוחר מדי. אשכול ידע היטב כי 'היהודי הפשוט מכיר את הפנים ואת הפטש השחור של דיין יותר משל אלון'. הוא אף היה מודע למגעים שקיים פרס עם חברי כנסת מהמעריך, ושיער כי אם דיין לא יקבל תפקיד במערכת הביטחונית יצטרפו עשרה מהם לרפ"י. גולדה מאיר הודתה שאין לה ספק שכך אמנם יקרה, והוסיפה: 'זו תהיה המפלגה הסוציאליסטית הראשונה המוסרת את השלטון לפאשיסט [כלומר, לבגין]. הלא הם מדברים על דבר והיפוכו. הם – רפ"י – אומרים כי צריך לכבוש את טירן. שואלים איך? [הם עונים] צריך להתחפר'.⁹¹ ברוח מימרתו השנונה של דיין כי ברפ"י יש יותר מפא"יניקים מאשר במפא"י, ובמפא"י יש יותר רפ"יסיסים מברפ"י, תבעו באסיפה של סיעת המעריך בכנסת ובישיבה של מזכירות מפא"י מרבית החברים, על אפה וחמתה של צמרת המפלגה ותוך ניצול העדרו של ספיר מהארץ – למנות את דיין לשר הביטחון. שפירא, מנהיג המפד"ל, דרש מאשכול בשיחה טלפונית לכנס את הממשלה באותו ערב, כדי לדון במינוי שר הביטחון. אשכול שאל: 'בשם מי

89 פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 30.5.1967, ג"מ, א-8161/6. בגין הוא כנראה הפוליטיקאי הבכיר היחיד שהתנהלותו בימי ההמתנה מתוארת בחקר התקופה בנימה אוהדת. תיאור זה נובע ממה שעשה, אבל ראוי לבסס אותו גם על מה שלא עשה: רק לאחר שנפלה ההכרעה על זהותו של שר הביטחון, הצהיר בפורום פוליטי מי היה מועמדה של מפלגתו למשרה – יעקב מרידור. פרוטוקול מרכז חרות, 2.6.1967, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, 18/2 – 1.

90 'יומן מעדיב', מעריב, 24.5.1967, 28.5.1967, 29.5.1967, 30.5.1967, 31.5.1967; יומן יעקב הרצוג, 1.6.1967, ג"מ, א-4512/3.

91 פרוטוקול הוועדה המדינית של המעריך, 31.5.1967, ארכיון פרטי – מאיר חזן; 'יומן מעדיב': משה דיין, מעריב, 31.5.1967.

אתה מדבר? ושפירא השיב לו: 'בשם חמישים חברי כנסת, ואולי בעוד כמה שעות אף בשם שישים ואחד'.⁹²

בישיבת הממשלה שהתכנסה בשעות הערב הגיעה המחלוקת הפנימית על הרכבה העתידי של הממשלה לשיאה. במהלכה הבהיר השר מרדכי בנטוב ממפ"ם כי הוא 'בעד תוספת כוחות, אבל לא הפיכה'. אלון גרס ש'תפקידה של הנהגה רצינית לא להכנס להלכי רוח אקטיביסטים או להפך, ולא צריכה להיות מודרכת על ידי מאמר זה ומודעה זו'. השפעת הפרסומים בעיתונות בלטה בדבריו של שר הסעד, יוסף בורג מהמפד"ל: 'אני מקנא באותם החברים שמעלימים עין ואוזן מעתונות. יש לי דעה שלילית על עתונות מסויימת, אבל אם אתה יודע שעתון ערב מפיץ יותר טפסים מכמה וכמה עתונים מפלגתיים, וישנו גם עתון בוקר ידוע בצבור [קרי, הארץ] – לא יכולים להיות כל כך סוברים ניימים'.⁹³ בורג הודה למעשה כי עמדות הארץ, ובצדו מעריב וידיעות אחרונות בדרכם, מגבילות ותוחמות את מרחב התמרון הפוליטי העומד לרשות מי שמסויג מן ההשקפות המובעות בהם, וכמובן גם להפך – מגבירות את חופש הפעולה של אותם גורמים במערכת הפוליטית שקיימת חפיפה בין עמדותיהם לדעות המובעות בעיתונות הלא מפלגתית.

ב-1 ביוני גלשה הסערה לרחוב. לדברי הארץ כמאה נשים הפגינו ליד בית מפא"י ברחוב הירקון 110 בתל-אביב. הנשים טענו כי הן התכנסו באופן ספונטני, אף שהפגנה אורגנה על ידי רפ"י. בין המפגינות נכחו כמה נשים שבעליהן היו ידועים כראשי רפ"י, תשעים מהן היו חברות רפ"י. יוזמתן תואמה עם חברת הכנסת שולמית אלוני ממפא"י, שיומיים קודם לכן סיירה עם האלוף אברהם יפה בדרום 'והוא הראה לי שאין ממה לפחד, כי הצבא דרוך ומוכן ואף ינצח'. אשכול אמר לימים על מארגני ההפגנה כי 'ניסו להביא לפוטש קטן בהפגנה של נשי וינדזור העליונות מתחת לבלקן של גולדה במפלגה...'. דיין מצדו מצא לנכון להעיר שהן 'היו קרובות פחות מכל לנשי וינדזור ועוד פחות מזה – לעליונות'. בה בעת הוקמו ברחבי הארץ דוכני החתמה על עצומת נשים שקראה למינויו של דיין כשר הביטחון. לדברי הארץ חתמו על העצומה

92 פרוטוקול סיעת המערך בכנסת, 30.5.1967, אמ"ע, 2-11-1965-152; פרוטוקול מזכירות מפא"י, 31.5.1967, שם, 2-24-1967-90; רפאל בשן, 'ראיון השבוע עם ח"כ משה דיין', מעריב, 31.3.1967; נפתלי לביא, 'מ. ח. שפירא הולך למפנה', הארץ, 2.6.1967; יהודה בן-מאיר, 'ממשלת הליכוד הלאומי: ההיבט של המפד"ל', בתוך: ססר (עורך), שישה ימים, עמ' 184 [מכאן הציטטה]. ספיר, הדמות הפוליטית רבת העוצמה במפא"י, יצא לשליחות גיוס כספים בחו"ל. על רקע זה הפיצו, לדבריו, פעילי רפ"י שמועות כאילו ברה מהארץ משום שפחד להשתתף בהכרעות. ספיר הגיב בדעבד: 'אני לא ידעתי שאני מסוגל להיות תותחן. אף פעם לא הייתי תותחן. אני הייתי אזרח בצבא'. פרוטוקול מזכירות מפא"י, 23.6.1967, אמ"ע, 2-24-1967-90.

93 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 31.5.1967, ג"מ [הדגשה שלי – מ"ח].

אלפי נשים.⁹⁴ אם אמנם זהו נתון אמיתי, הרי שראוי להדגיש כי המדובר בהישג מרשים במיוחד שכן הוא הושג ביום החתמה אחד.

הטלטלה שאחזה כעת בכל רבדיה של הזירה הציבורית הישראלית, פשטה גם לזירה העיתונאית וחוללה התגוששות דעות, שהיוותה נדבך בעימות הפוליטי. ב-31 במאי נדפסו בעיתונים המזוהים עם מפא"י, אחדות העבודה ומפ"ם – דבר, למרחב ועל המשמר – באורח מתוזמן ומתוזמר להפליא, מאמרי התקפה חסרי תקדים בחומרתם על מהלכיו של הארץ בתקופת ההמתנה. תוך שימוש עוקצני בכותרת הקבועה של מאמרי המערכת בהארץ, גרס למרחב כי 'מיום ליום מתברר כי הארץ ערוך למלחמה אחת בלבד – להפלת הממשלה'. הוא השכיל את קוראיו שלא הידיעות והדעות בלבד נגזרות בהארץ על פי תכתיביו של בעליו. 'כל הסימנים מעידים על אחריותו של הארץ בימים אלה גם לתוכן המודעות. ובכללן גם זו שקראה אתמול ל"החלפת הממשלה הכושלת". המודעה האנונימית משתלבת היטב עם מאמרי מערכת ופרשנות'. למרחב האשים את הארץ ב'הפקרות בעניינים חיוניים ביותר לבטחונה של ישראל, מתוך גניבת-דעת, הערמה והפרת-אמון'.⁹⁵ בעל המשמר צוין כי הרכבת ממשלת אישים לפי עיקרון של ייצוג אישי ולא מפלגתי, תחולל 'תזווה מכרעת ימינה בהרכבה המפלגתי של הממשלה', ברוח תורתו של 'העיתון הבורגני' המטיף לה. 'פירוק הממשלה הקיימת והמרתה בממשלה אחרת, שלכינונה חותרים הארץ ובעליו ואליה יוצאת נפשם בימים כתיקונם. בשעה זו מצאו לעצמם הזדמנות בלתי-חוזרת לעשות למען הקמתה, תוך זריעת יאוש בקרב העם'.⁹⁶ זלמן יואלי, הכתב לענייני מפלגות של דבר, גרס כי 'אילו היינו מכלכלים את עניינינו ואת מעשינו לפי הנחיות הארץ לא היתה קמה המדינה בכלל. לא שכחנו שבכל מבחן רציני הטיף הארץ לכניעה, מימי המאורעות והמאבק נגד הבריטים ועד התביעה להקטנת העלייה ההמונית והקמת המוביל הארצי'. הוא ציין בהקשר זה 'פרט קטן אך אופייני', את מכתבו של אלוני שהודפס שעות אחדות לאחר הנאום של אשכול שהספיק 'בדרך פלא' להגיע מיד למערכת הארץ וזכה שמכתבו יתפרסם שעה קלה לאחר השמעת הנאום. 'זו דמות העתון וזו דרכו'.⁹⁷

94 'נשים הפגינו ליד מרכז מפא"י: תבעו מינוי דיין לשר הבטחון', הארץ, 2.6.1967; 'ראיון עם ראש הממשלה', רמזור, יולי 1968; דיין, אבני דרך, עמ' 420; נקדימון, לקראת, עמ' 186-187, 201, 204; בר-זהר, החודש, עמ' 169, 177; יוסף אלמוגי, בעובי הקורה, ירושלים 1980, עמ' 262; לא יכולה אחרת: שולמית אלוני משוחחת עם עדית זרטל, אור יהודה 1997, עמ' 76. בידיעות אחרונות תוארה ההפגנה באופן שונה. הוסבר שם שהגיעו להפגנה כמה עשרות נשים בלבד וכי המשתתפות לא הסתירו את אכזבתן מן ההיענות המצומצמת. אחת הנשים אמרה: 'אפילו למען דיין לא באו'. נח קליגר, "אנו רוצות את דיין!", ידיעות אחרונות, 2.6.1967.

95 מ"ל [מערכת למרחב], 'ארס "הארץ"', למרחב, 31.5.1967. ראו גם 'טור ראשון: בשער הבטחון', שם, 3.6.1967.

96 מ' צפור, 'תרומת "הארץ" לליכוד העם', על המשמר, 31.5.1967.

97 ז' יואלי, 'הרוח הרעה המשתוללת בהארץ', דבר, 31.5.1967.

מנגד, המחלוקת הפנימית המתלהטת במפא"י גלשה גם אל דפי דבר. מחלוקת זו התנהלה בשני מישורים. במישור אחד התנהל ויכוח עז בין סגנית העורך, חנה זמר, שתמכה ביציאה מיידית למלחמה ברוח השקפותיו של אלון, לבין העורך, יהודה גוטהלף, שהעדיף את גישתו של אבן בזכות הארכת תקופת ההמתנה.⁹⁸ במישור אחר, ובניגוד לעמדה הרשמית של מערכת העיתון, הביעו הסופר חיים הזז ועמיתו של בן-גוריון עוד מראשית ימי הסתדרות העובדים, דוד זכאי, את תמיכתם בכינונה של ממשלת ליכוד לאומי.⁹⁹ מרתקת מכך הייתה העובדה המאלפת שעיתונאי דבר ועובדיו אשר ביקשו להביע את תמיכתם בהקמתה של ממשלת ליכוד לאומי, עשו כן בשני מכתבים משותפים במדור המכתבים למערכת של העיתון – 'קוראינו כותבים'. עם החותמים על מכתבים אלה נמנו אוריאל אופק, טדי פרויס, אהד זמורה, בוריס כרמי, דניאל בלון, רות בונדי ואהוד יערי.¹⁰⁰ רגשי האיבה שעוררו דרכי התנהלותו של הארץ בעת ההמתנה מנקודת מבטו של הגרעין הקשה המזוהה עם תנועת העבודה הוסיפו לבעבע גם לאורך ימי המלחמה ובשבועות שבאו בעקבותיה. הם הגיעו לשיאם במאמר שתיאר את 'הבתולה הקאפריסית מרחוב מזא"ה [מקום משכנו דאז של הארץ] ובפנינה עיתונאית של רשעות צרופה שכתב שלמה גרודזנסקי תחת הכותרת: 'ששת הימים של מר גוסטאב שוקן או חשיבותו של "הארץ"'.¹⁰¹

הארץ כתב, בתגובה למאמרים נגדו, כי הם חוברו בסגנון השמור בימים אלה למצרים ולנשיאה, וזאת משום ש'חטא הארץ – וחטאו קוראיו המזדהים אתנו במכתבים ובמודעות – שהוא תובע עמידה איתנה מול מצרים וגיבוש מנהיגות לאומית שתנחה את העם במערכה הכבדה הנשקפת לו ותוביל אותו לניצחון'. הארץ תהה על התזמון של התגובה, האשים בה את שר ההסברה, ישראל גלילי, ולחלופין אישים אחרים בצמרת המערך, וקבע שמטרתה היא 'הפחדתו והשתקתו של הארץ'.¹⁰² במאמר המערכת של אותו יום תקף הארץ את קול ישראל, שהיה בתחום אחריותו של גלילי, כי עד לפני מספר ימים כינה את 'הדיקטטור המצרי בשם "הנשיא נאצר"'.¹⁰³

98 חנה זמר, 'הזמן לא יעשה את שלו', דבר, 29.5.1967; הנ"ל, 'הנחה מוטעית ואשליה מסוכנת', שם, 31.5.1967; יהודה גוטהלף, 'שתי מגמות ועוד אחת: ותרנות, פזיזות – או תגובה שקולה ונמרצת', שם, 2.6.1967.

99 ז' דויד, 'קצרות: בכל הקיצור', דבר, 29.5.1967; ז' יואלי, 'מי יעמוד בראש?', שם; חיים הזז, 'השעה הדוחקת', שם, 30.5.1967. ראו גם נקדימון, לקראת, עמ' 149.

100 'קוראינו כותבים: בעד ממשלת ליכוד לאומי', דבר, 31.5.1967, 1.6.1967.

101 חיים יערי, 'אבא אבן על הכוונת', דבר, 16.6.1967; שלמה גרודזנסקי, 'ששת הימים של מר גוסטאב שוקן או חשיבותו של הארץ', שם, 30.6.1967; זאב גולדברג, 'עניינים: ה"אקטיביזם" של הארץ', הפועל הצעיר, 6.6.1967; ש' שי, 'קלות-ראש של עיתון', שם, 30.6.1967.

102 'ראיתי שמעתי: מי נותן את הטון?', הארץ, 1.6.1967.

103 'מיום ליום: "קול ישראל" אנין הטעם', הארץ, 1.6.1967.

ייתכן שבהארץ חשו שהגדישו את הסאה. בכל אופן, מה שברור הוא שבאורח מתמיה, ב-31 במאי וב-1 ביוני – שני ימי ההכרעה במשבר הפוליטי – לא התייחסו מאמר המערכת והמאמר הראשי לעניין זה. המאבק שניהל העיתון הסתיים. לאברהם שוייצר היה בכל זאת עוד תפקיד אחד. בשעה שש בערב של ה-1 יוני הוא הצטרף, כ'ידידו הטוב' של פרס, לשיחה הנרגשת עם בן-גוריון, שבה הודיע לו פרס על ההצעה הרשמית של אשכול למנות את דיין לשר הביטחון, ומקבלתה נגזר גם שבן-גוריון יוותר ללא תפקיד כלשהו. במרוצת הזמן התברר כי פירושה המעשי של ההודעה היה לא רק השגת היעד הפוליטי האופרטיבי שהציב בן-גוריון עוד ב-21 במאי, אלא הפיכת דיין למנהיג רפ"י ודחיקת בן-גוריון אל מחוץ למערכת קבלת ההחלטות במדינת ישראל לתמיד.¹⁰⁴

משפט הסיום של מאמר המערכת בהארץ שפורסם בבוקר ההכרעה, ב-1 ביוני, ללא קשר למה שנכתב במאמר עצמו, בכל זאת רימז למחלוקת הפנימית בישראל: 'נכין את עצמנו לקראת העתיד ונתפלל שתימצא לנו מנהיגות הראויה להנחות את העם הזה [...]'. מילת המפתח היא כמובן 'נתפלל' – זה מה שנותר מבחינת הארץ לעשות כעת. שלא כרגיל, נענתה בערבו של יום תפילתו של העיתון החילוני במוצהר, לא מעט בזכות הדתיים. הצופה, שב-1 ביוני הקפיד לבדל בין לשונם המרוסנת והנמקתם המתקבלת על הדעת של אנשי המפד"ל, לעומת 'העיתון המתיימר בעל-מפלגתיותו' וש'מרכה לעסוק בשיסוי', קרי הארץ, הזדרו שלושה ימים לפני שנורתה הירייה הראשונה לנכס למנהיג המפד"ל, שפירא, את תואר 'אדריכל הנצחון' של 'המעשה המהפכני' – הקמת ממשלת הליכוד הלאומי.¹⁰⁵ ואולם הארץ לא התכוון כלל וכלל לוותר על זכות הבכורה בעניין זה.

על האופן שבו תפס הארץ את תפקידו בימי ההמתנה מלמדת רשימה אינפורמטיבית שפורסמה בעיתון ב-2 ביוני: סקירה, יום אחר יום, של קורות 18 הימים שחלפו מאז מצעד צה"ל בירושלים ב-15 במאי. בתוך מסכת האירועים שולבו העמדות שהביעו מאמרי הפרשנות בהארץ, מאמר מערכת של העיתון התובע את החלפת הממשלה ודבר הופעתם של מודעות בעיתון הדורשות הקמת ממשלת איחוד לאומי. בין הזות כוחות לגיוס מילואים, בין סגירת המצרים לעמדת המעצמות, כשותף מלא ואקטיבי לצד מבצעי המהלכים הצבאיים, המדיניים והפוליטיים שאירעו בימי ההמתנה, זכה למקום של כבוד גם הארץ, על ידי העיתון עצמו. מנקודת מבטו של העיתון תמה שרשרת אירועי ההמתנה עם מינוי דיין ובאה עת הסיכומים, בטרם פורצת מלחמה.¹⁰⁶ אבל

104 פרס, זיכרונות, עמ' 119; הנ"ל, קלע דוד, עמ' 198-199; יומן בן-גוריון, 1.6.1967, אב"ג.

105 'אגב: בין חרדה לבין שיסוי', הצופה, 1.6.1967; חיים פיקרש, 'הוקמה ממשלת הליכוד הלאומי', שם, 2.6.1967; 'אגב: מחוללי המיפנה', שם, 4.6.1967.

106 'ואלה קורות 18 הימים', הארץ, 2.6.1967.

המערכה המתמשכת על שינוי פני המערכת הפוליטית בישראל לא תמה מבחינתו של הארץ. כבר בעיצומה של המלחמה סימן הארץ, בהתאמה עם עמדת רפ"י, את היעדים הבאים לתקיפה: תביעה להדחתם של אבן וגלילי, והעברת תחומי אחריותם לבן-גוריון, פרס ודיין, באמצעות מאמרי מערכת ומאמרים פובליציסטיים, שזכו מיד להד חוזר במכתבים למערכת. לכך נלוותה מעורבות פעילה בפולמוס לזכות מי תיזקף תהילת המלחמה, שמדרך הטבע עתידה להשפיע על עיצוב יחסי הכוחות הפוליטיים לאחריה.¹⁰⁷

כעבור שנים תיאר שוייצר את ממשלת ישראל כמי שהייתה 'אחוזת כישוף' בימי ההמתנה, ושוקן קבע בדין כי הארץ תמך ביציאה למלחמה.¹⁰⁸ אבל אין באמירות אלה מיצוי של עמדת הארץ באותה עת. כדי לשכנע את קוראיו לחתום על מנזי בעיתון, הכריזה מודעה שפורסמה בו כשבוע לאחר תום המלחמה: 'במידה רבה הודות למאמרי "הארץ" הוקמה ממשלת הליכוד הלאומי ונתמנה משה דיין כשר ביטחון'.¹⁰⁹ עמוס אילון, מהבולטים בעיתונאי הארץ, כינה את דיין 'הקיקלופ המיסתורי של הפוליטיקה הישראלית'. חודשיים לאחר מלחמת 1967, הוא כפר בטענה שדיין נכפה על הממשלה בעזרת 'פוטש אזרחי'. 'האמת היא', טען, 'שלא הוא נדחף, הואקום בממשלת אשכול משכחו', עקב הבהלה שאחזה בממשלה ובמפא"י מפני אשכול כשר הביטחון.¹¹⁰ אילון לא נמנה עם קהל היעד שאליו הופנתה הקריאה לחתום על הארץ, אך למצער אפשר לקבוע שביצירת תחושת הווקום בציבור ובשיקוף תחושת חוסר הנחת שהתקיימה בממשלה ובקרב חברי מוסדות מפא"י, נטל הארץ חלק שאין להמעיט מערכו.

1. אחרית דבר

ב-31 במאי 1967 נאם רבין בגלי צה"ל. 'קולו המשכנע והבוטח של הרמטכ"ל חיזק את האמון והאמונה בלב החיילים והעם בעורף', כך נכתב למחרת במאמר המערכת במעריב, תוך השוואה ברורה ל'הגשה המגומגמת' של אשכול שלושה ימים קודם

107 ראו, למשל, 'מיום ליום: הסברה פעילה', הארץ, 5.6.1967; 'מיום ליום: מר אלון מחלק ציונים', שם, 9.6.1967; 'מיום ליום: דרוש לנו שר חוץ חדש', שם, 13.6.1967; 'מיום ליום: דוד בן-גוריון למשלחת לאו"ם', שם, 19.6.1967; אליהו סלפטר, 'איך ליצר אגרות ולתקן היסטוריה', שם, 23.6.1967; נפתלי לביא, 'הסברתנו הנכשלת', שם. מדור ה'מכתבים למערכת', שם, 8.6.1967, 11.6.1967, 15.11.1967; פרס, זיכרונות, עמ' 121; פרוטוקול מזכירות רפ"י, 8.6.1967, אמ"ע, 5-3-1967-25.

108 אברהם שוייצר, מהפכים, תל-אביב 1984, עמ' 38; תום שגב, הארץ שלנו, ראיון עם גרשום שוקן, כותרת ראשית, 3.10.1984. לתמיכת הארץ במלחמה בימי ההמתנה, ראו, למשל, 'מיום ליום: באומץ לב ובהחלטה נחושה', הארץ, 1.6.1967; 'מיום ליום: נוכל לגבור על המתנכלים לקיומנו', שם, 2.6.1967; פולס, 'רק נכונות למלחמה תציל את השלום', שם.

109 'קוראי הארץ יודעים מדוע הם קוראים את הארץ', הארץ, 19-23.6.1967.

110 עמוס אילון, 'מי מפחד ממשה דיין', הארץ, 7.7.1967.

לכן.¹¹¹ רבין, שקרס תחת כובד המשא, הצטייר בציבוריות הישראלית כמשען בטוח ליום סגריר. לעומת זאת, דימויו של ראש הממשלה ושר הביטחון, שהתמודד בתבונה ובאורך רוח בחזית הפנימית והחיצונית, תויג וקובע – גם עקב נאומו ברדיו – כמי שצלילות דעתו וכושרו המנהיגותי לעמוד במשבר המאיים מוטלים בספק רב. עובדה זו ממחישה את עוצמת השפעתם של הספקות שהטילו במטכ"ל ובחוגים ציבוריים שונים על יכולתה של מנהיגות התקופה לתפקד ברגעי האמת. היא מחדדת את מרכזיותה של העיתונות כגורם בכיר בעיצוב הדימוי של הנהגת המדינה ובעיצוב האווירה בדעת הקהל, אווירה שאותה תיאר אשכול כעבור שנה כ'אווירה פוטישטיטית'.¹¹²

גם מנקודת המבט של ימינו, כך מתברר, אפשר ללוש ולתעתע בזיכרון ההיסטורי באופן משונה לעתים. בניגוד מוחלט למה שנכתב בהארץ בשנת 1967, פסק בשנת 2006 בכיר עיתונאי, יואל מרקוס, הלכות על מנהיגים ומנהיגות והכרעות היסטוריות השגורות ומקובלות לכאורה מקדמת דנא: 'ידועים מקרים בהיסטוריה, שפוליטיקאים מדרגה שנייה התגלו כמנהיגים משכמם ומעלה כשהגיעו להיות מספר אחת'. כזה היה הארי טרומן, נשיא ארצות הברית. 'כזה היה לוי אשכול, שנחשב למאכער מגמגם. כשנכנס לנעליו של דוד בן-גוריון החליט על מלחמת ששת הימים [...]'.¹¹³ ברבות השנים זכר מרקוס לאשכול את ה'גמגום' כקו אופייני במנהיגותו אך ידע גם להעניק לו את זר התהילה של מלחמת ששת הימים. ודיין? מאז מלחמת יום הכיפורים ב-1973 דהה וזהרו בזיכרון ההיסטורי. אין הוא עוד דוגמה וסמל לסמכות קורנת ורבת השראה או למנהיגות נוסכת ביטחון שראוי לצעוד לאורה אל הקרב.

111 'יומן מעריב: בצפיה להסבר', מעריב, 29.5.1967; 'יומן מעריב: הרמטכ"ל השמיע דברו', שם, 1.6.1967. אריה דיסנצ'יק, עורך מעריב, אמר לעיתונאי שלידו כששמע את הגמגום: 'זה הסוף של אשכול'. בר-זהר, החודש, עמ' 150.

112 יוסף שפירא, לוי אשכול: במעלות השליחות, רמת-גן – גבעתיים 1969, עמ' 189; גולני, מלחמות, עמ' 201-202.

113 יואל מרקוס, 'רוץ אולמרט רוץ (2)', הארץ, 31.3.2006. מרקוס היה בימי ההמתנה שליח הארץ במערב אירופה. ב-30 במאי 1967 שובצה בעמוד הראשון של הארץ (מתחת לדברי בן-גוריון במסיבת העיתונאים ב-29 במארס) ידיעה מאת מרקוס, שציטט 'משקיפים צבאיים בפאריס' כאומרים ש'חולשת ממשלת אשכול היתה אחד משיקוליו הבסיסיים של נאצר שעה שהחליט על צעדי'. יואל מרקוס, 'חולשת ממשלת אשכול – משיקולי נאצר הבסיסיים', הארץ, 30.5.1967; זרטל, האומה והמוות, עמ' 170, הערה 73. בהקשר זה כתב שבח וייס על 'מסע הלחישות' שארגנו פעילי רפ"י: 'ערב הקרבות נלחש לנו כי אנו ערב שואה שניה שהביא עלינו ראש הממשלה, והאשמה זו שמעו הם ממקורות מהימנים של אנשי הפנטגון ומשרד ההגנה וחוגי בטחון צרפתיים. הללו יעצו לרפ"י להפיל את הממשלה והמה דורשים את עזרת הצבור'. מכתב שבח וייס לגולדה מאיר, 26.6.1967, אמ"ע, 434-1967-932-2. ב'מסע הלחישות' לא היה מן החידוש. מיד לאחר הפילוג במפא"י, סיפר אמנון רובינשטיין כיצד חסיד מובהק של בן-גוריון, 'אדם התופש עמדה חשובה', ניסה לפתותו להאמין שאשכול ציווה על הקטנת הזרימה במוביל הארצי מרוב פחד ובהלה מאימי הערבים. אמנון רובינשטיין, 'דרכו של המיעוט', הארץ, 9.7.1965.

אחד מגורמי היסוד ב'מחדל' מלחמת יום הכיפורים פורסם באקראי בידי דוד שחם, כארבעה חודשים בטרם פרצה. ברשימתו שרטט שחם את אורחות התנהלותו של פרס, התובע התחפרות בגלל חוסר המוכנות הצבאית של ישראל בתקופת ההמתנה למלחמת ששת הימים. שחם ציין כי 'רע הדבר למדי, אם היתה כאן פשוט טעות בהערכה מבחינתו של שמעון פרס ושל כל אלה, שבאותם הימים חשבו ודיברו כמוהו'. שחם הוסיף: 'לא פחות רע הדבר, אם לא היתה כאן טעות', ותהה: 'כיצד אדם בעמדה כשלו, בעל נסיון כמותו, שמקורות המידע גלויים לפניו והוא יכול להעריך נכונה את יחסי הכוחות של הצדדים, את היערכותם ואת כושרם הקרבי – כיצד הוא מגיע לידי הערכה מוטעית שכזו? ¹¹⁴ שחם התייחס לפרס ולעבר, ולא ידע כי למעשה הוא כותב על דיין ועל העתיד הממתין מעבר לפתח.

אבל לא רק על דיין – גם על גולדה מאיר, שאמרה במסגרת סדרת הדיונים שקיימה ועדת החוץ והביטחון של הכנסת בעקבות מלחמת ששת הימים, כי הלקח הראשון שלה מימי ההמתנה הוא: 'אפילו יש כל ההערכות המבוססות ביותר שבמשך כך וכך שנים לא יקרה דבר, צריך לנהוג כאילו זה לא כך. [...] למדנו שאסור להתפס לתאריך זה או אחר'. ¹¹⁵ השיעור ההיסטורי הצבאי-מודיעיני – כך עתיד להתברר – לא נלמד כלל.

זאב שיף, פרשנו הצבאי של הארץ, הודה שלושים שנה לאחר ימי ההמתנה: 'דברים רבים שנראו בשעתם כהססנות וכגמגום התגלו במשך השנים כזהירות סבירה, כהכנה מדינית נכונה. גם אני הייתי בין הטועים'. ¹¹⁶ בנאום שנשא חנוך מרמרי, עורך הארץ, באירוע שנערך לרגל הגיעו של שלמה גרוס לגבורות, הוא אמר כי 'אם עיתון כמו הארץ מתיימר להנחות את עושי המדיניות, מעצבי המשק ומפקדי הצבא, ולבקר את פועלם – הרי ד"ר גרוס הוא עמוד התווך הלוגי של יומרה זאת'. ¹¹⁷ יומרה זו לא הייתה חדשה בהארץ. היא בת לווייה קבועה של העיתון עוד מראשית ימיו, כפי שמלמדת מימרתו הנודעת של עורכו בשנות העשרים והשלושים, משה גליקסון: 'לא די שיאמרו הבריות "הארץ כתב" – אלא צריך שיאמרו "כנאמר בהארץ"'. ¹¹⁸ אם להסתמך על העלייה התלולה בתפוצת הארץ בימי ההמתנה ועל התהודה בזירה התקשורתית ובזירה

114 שחם, 'יצאתי במשלחת לאשכול', אות, 31.5.1973; הנ"ל, זהב המשעולים, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 208-215.

115 פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 19.9.1967, ג"מ, א8/161.

116 זאב שיף, '1967 – המטכ"ל בעיני הממשלה', הארץ, 6.6.1997. אם כי לאחרונה כתב שיף בניסיון להשפיע על החלטותיה של ועדת וינוגרד לחקר מלחמת לבנון השנייה: 'היחיד שיכול אולי לטעון שהיה חף מכל ידיעה והבנה בנושאי ביטחון וצבא הוא שר הביטחון פרץ. היה עליו להירתע מקבלת התפקיד, וכשפרצה המלחמה היה עליו לבקש שמישהו בקי ומקצועי ימלא את מקומו. זה מה שקרה ערב מלחמת ששת הימים כאשר משה דיין מונה לשר ביטחון במקומו של לוי אשכול'. זאב שיף, 'הטחת האשמות לאחור', הארץ, 2.2.2007.

117 חנוך מרמרי, הארץ מבקש להיות כל מה שמגולם באישיותו של ד"ר גרוס', הארץ, 20.9.1995.

118 שמעון סאמט, איפה הם היום, תל-אביב 1970, עמ' 205.

הפוליטית שעוררו החומרים שפורסמו בו, הרי שיומרה זו זכתה לעדנה באותה עת. עם זאת, בעקבות מותו של גרוס נכתבו עליו בהארץ הדברים הבאים: 'הוא אמנם, הוקסם, כרוב צמרת הארץ, מאישיותו של משה דיין, עד כדי כך שסטה בראשונה (ובאחרונה) מהביקורתיות הטורנית שלו'.¹¹⁹

בסוגיית היחסים בין השלטון לבין העיתונות בישראל בעשורים הראשונים לקיום המדינה, מתאר חלק ניכר מן המחקר את העיתונות כגורם סביל, שנענה לצורכי השליטה והמניפולציה של המידע מצד השלטון. המחקר נוטה להתרכז ביחסו של המשטר לעיתונות, בחוקים שחוקק להסדרת פעילותה, בדרכי תפקודה כגורם המעביר מסרים בתוך המערכת השלטונית וכדומה. הדומיננטיות של המערכות המפלגתיות שאפיינה את החברה הישראלית בימי המנדט ובשני העשורים הראשונים לקיום המדינה, ניכרה גם בתחום העיתונות. כתוצאה מן המסורת היישובית, חלק נכבד מהעיתונות היה מזוהה עם גופים פוליטיים עשירות שנים. הדבר תרם לטשטוש ניגוד האינטרסים ולהסוואת המתח המובנה הקיים בין שני הגורמים הללו, וצמצם את אפשרויות קיומה והתנהלותה של עיתונות אוניברסיטאית ובעלת סדר יום ציבורי משלה. אין פלא אפוא שאחד התחומים המובהקים שבהם מתגלה מתח זה, התפקוד בעתות משבר ביטחוני ומלחמה, שנדון לא מעט במסגרת העיון ביחסי עיתונות-שלטון במקומות אחרים בעולם,¹²⁰ טרם זכה להארה ראויה במקרה הישראלי. היבט שראוי כי יידון במסגרת זו הוא הקלות הרבה שבה הוזרו הארץ, כמו גם עיתונים אחרים, להציע בתוקף רב לזנוח את כללי המשחק הדמוקרטי בנימוק שזהו כורח שאין בלתו כדי להבטיח את קיום האומה.¹²¹ תפקודו של הארץ כבעל עמדה עצמאית וכמוביל סדר יום עצמאי בתקופת ההמתנה היה גם, באופן דיאלקטי, אחד הניצנים המבשרים של תהליכי התמורות הסוציולוגיות ההולכות ומתעצמות בחברה הישראלית, וביטוי למגמת פיתוחם ושכלולם של אורחות החיים הדמוקרטיים שבקרבם פועלת העיתונות. הניתוח שנפרש כאן מהווה אפוא גם נדבך בהארת מהותן ואופיין של התמורות והמגמות הללו.

האם בעת ההמתנה עסק הארץ בתעמולה ובפסיכוזה של ההמונים לצורך קידום ההשקפות הפוליטיות שבהן החזיקה המערכת שלו, תוך פגיעה בעקרונות המשטר

119 גרעון סאמט, 'על משמעותו של פולס', הארץ, 22.9.1995.

120 ראו, למשל, Daniel C. Hallin, *The "Uncensored War": The Media and Vietnam*, Berkeley 1986;

Clarance R. Wyatt, *Paper Soldiers: The American Press and the Vietnam War*, Chicago 1995

121 ראו, למשל, ה' רוזנבלום, 'בשולי ידיעות אחרונות: מקח וממכר בשעה זו?', ידיעות אחרונות, 28.5.1967; שלום רוזנפלד, 'הבשורה המחשמלת', מעריב, 2.6.1967. רוזנבלום כתב: 'אין אנו רוצים עתה במפלגות! עם כל הכבוד אליהן – מקומן עכשיו במקרה [...] כי וייסלח לנו על האזכרה הבלתי מעודדת הזאת – אין אנו רוצים בחזרה על משחקנו מהימים הלא כל כך רחוקים ב"מפלגות" וב"מפלגתיות" שנערכו במרחק של 100 מטרים מהמשרפות הנאציות, ובל נפרט...' [הדגשה במקור].

הדמוקרטי הקיים בישראל? האם התוצאה הפוליטית הייתה שונה אילו נהג העיתון בדרך קורקטית יותר ופחות ביקורתית כלפי הממשלה? התשובה לשתי שאלות אלה היא שלילית. מספר גדול והולך מקרב חברי המוסדות הבכירים במפא"י חשו, בין היתר בהתבסס על מפגשים אקראיים עם ציבור תומכיהם, שאינם רשאים לשקול שיקולים היסטוריים ומפלגתיים לטווח ארוך באשר להנהגת המדינה בעתיד, בשעה שלמיטב הבנתם השאלה הבווערת הייתה אם תתקיים המדינה. על בסיס זה גרסו כי היכולת לקיים בארץ ישראל 'עם במצור, עם מעט אנשים, זה הבטחון העצמי', והכרח 'לשקם' ביטחון זה באמצעות מינויו של דיין כשר ביטחון.¹²²

כד בכד אין להתעלם מכך שהמורל של הציבור הישראלי לא רק ירד מאליו בימי ההמתנה. הוא גם הורד מתוך כוונת מכוון במגמה לשנות את מערכת קבלת ההחלטות במדינת ישראל. בערעור ההכרה בסמכות, ביקרה וביכולת של המנהיגות העומדת בראש המדינה – פעולה שמדרך הטבע פגעה במורל הציבור בעת משבר קיומי – מילא הארץ תפקיד פעיל ומדריך. העיתון עשה כן בחסות הזכות הלגיטימית להפנות אצבע לעבר מפגעים ופגמים בניהול ענייני ציבור, זכות המוקנית לאמצעי התקשורת העיתונאי מעצם טיבו כמשטר דמוקרטי, ותוך שימוש מוקצן בתפקידו כמתווך המזין את המערכת הפוליטית בתגובות ובהדים על המתרחש בציבור. בעזרת ביטוי המפתח לאין ספור החלטות שמקבלים אנשי מקצוע העיתונות בחיי היום-יום – 'שיקול מקצועי לגיטימי' – הייתה במת הארץ לגורם המצביע על יעדים משתנים לפי צרכי השקפה פוליטית, שראוי לתקוף אותם.¹²³ כמבט לאחור נדמה כי ימי ההמתנה היו צומת רב ערך בתהליך קיבוע מעמדו של הארץ בקרב האליטות בחברה הישראלית, כגורם הרציונלי והשקול, שהכרח להאזין לדעתו ולראותה כקול הראוי להגדיר נכוחה את החזון והמהות של הקיום הציוני בישראל. לצורך המעבר בצומת זו אימץ הארץ לשעה את הפטריוטיזם והאקטיביזם, שתי מידות שבדימוי הציבורי לא אפיינוהו לאורך השנים, אך היו בשפע בדמותו של דיין. אימוצן בתקופת ההמתנה התברר בדיעבד כנדבך בתהליך התמורה ביחסי הכוח הפוליטיים במדינת ישראל, ובתוך כך גם במעמדו של העיתון עצמו.

122 ראו, למשל, פרוטוקול מזכירות מפא"י, 1.6.1967, אמ"ע, 2-24-1967-90 (הציטוט הוא מדברי חבר הכנסת אהרן ידלין). מאלף להשוות בהקשר זה את התנהגות מערכת קבלת ההחלטות לעומת תגובת הציבור בעת ההיסטוריה המתופללת, שהופצה ביוזמת גורמים ממשלתיים, בדבר המשבר הכלכלי המאיים על ישראל בשנת 2002. ראו, סבר פלוצקר, 'ההיסטוריה הדמונית של ההיסטוריה', ידיעות אחרונות, 25.4.2003.

123 השוו להערכתו של דן כספי, לפיה תפקודם של אמצעי התקשורת בזמן המלחמה ביצר את אמונם של הפוליטיקאים בדגם של 'אחריות חברתית', ואפשר לסמוך על קברניטי התקשורת שיישמעו לשלטון בשעת מבחן וישרתו אינטרסים חיוניים. דן כספי, 'המיסוד הבלתי פוסק של אמצעי תקשורת ההמונים בישראל', בתוך: אורי כהן ואחרים (עורכים), ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו, קריית שדה-בוקר 2006, עמ' 262.

כשדיין בא לסכם את זיכרונותיו מימי ההמתנה באוטוביוגרפיה שלו, הוא שב לראיון שהעניק לווינסטון צ'רצ'יל (הנכד) ב-2 ביוני 1967, ובו הסביר: 'דרושים 80,000 חיילים מצריים בסיני כדי להחדיר אותי לתוך ממשלת ישראל'.¹²⁴ מופרז לקבוע ש'ההפיכה העברית' הזו, כניסוחו של חסנין הייכל, נישאה על כפיה של עבודה ערבית. מוטב לייחס התבטאות זו לחן הדייני הנודע, ולחיבתו להציג את עצמו כאדם עצמאי שאינו כפוף לגופים מפלגתיים. מה שברור הוא שלא די היה בחיילים מצרים כדי להפוך את דיין לשר הביטחון במדינת ישראל, ואף דיין הודה בכך. יום קודם לכן הוא אמר במזכירות רפ"י: 'לא מרוב אהבת רפ"י הוצע לי התפקיד וגם לא בגלל הסיעות אלא בגלל הציבור, הרחוב, העיתונים'.¹²⁵ ביומנו מאותם ימים ציין דיין שתי פגישות שקיים עם עורך מעריב, אריה דיסנצ'יק. אך בזיכרונותיו מתקופת ההמתנה הוא חוזר ומצטט פעם ועוד פעם מתוך 'עיתון' – זהו הכינוי האנונימי שבו דיין נוקב.¹²⁶ 'עיתון' ותו לא. כל הציטוטים לקוחים ממה שנכתב בעיתון אחד – הארץ.

124 דיין, אבני דרך, עמ' 420.

125 פרוטוקול מזכירות רפ"י, 1.6.1967, אמ"ע, 25-1967-3-5.

126 דיין, אבני דרך, עמ' 414-415, 419.

